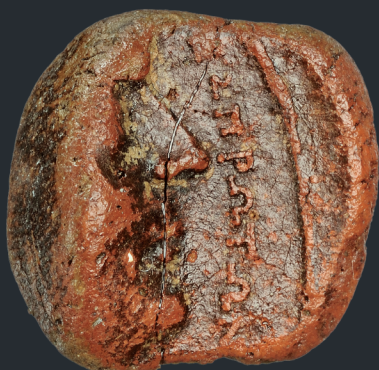

ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ Ι

Επιμέλεια:

Ιωάννης Π. Χουλιαράς

Γεωργία Θ. Πλιάκου

1

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία

Ιωάννινα 2019

ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ Ι

Α' Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο για τη Θεσπρωτία
ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιστημονική επιμέλεια: Ιωάννης Π. Χουλιάρας
Γεωργία Θ. Πλιάκου

Επιμέλεια έκδοσης: Ιωάννης Π. Χουλιάρας
Γεωργία Θ. Πλιάκου
Αθανασία Σοφού

Εικόνα εξωφύλλου: Ενεπίγραφο σφράγισμα από το Πρυτανείο των Γιτάνων
(αρ. ευρ. ΣΦ 288)

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γεώργιος Σμύρης

Χορηγός έκδοσης: Περιφερειακό Ταμείο Ανάπτυξης Ηπείρου

Σχεδιασμός - εκτύπωση: Γραφικές Τέχνες - Εκδόσεις Θεοδωρίδη
Γαριβάλδη 10, 45 221 - Ιωάννινα

ISBN: 978-618-84305-0-1

© Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας

ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ Ι

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κατερίνη Λιάμπη

Καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Γεωργία Πλιάκου

Αναπληρώτρια Προϊσταμένη, Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας

Γεώργιος Ρήγινος

Αναπληρωτής Προϊστάμενος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας

Χρήστος Σταυράκος

Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ιωάννης Χουλιάρας

Προϊστάμενος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Στέφανος Βασιλειάδης

Κασσιανή Λάζαρη

Θεοδώρα Λάζου

Βασιλική Λάμπρου

Αντωνία Τζωρτζάτου

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Γεωργία Βασιλείου

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESPROTIA

ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ Ι THESPROTIA I

Α΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ
(Ηγουμενίτσα, 8-11 Δεκεμβρίου 2016)

1st INTERNATIONAL CONFERENCE ON THE ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF THESPROTIA
(Igoumenitsa, 8-11 December 2016)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS

1

Επιμέλεια
Ιωάννης Π. Χουλιάρας
Γεωργία Θ. Πλιάκου

Edited by
Ioannis P. Chouliaras
Georgia Th. Pliakou

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Πρόλογος

Στις 8 Δεκεμβρίου 2016 πραγματοποιήθηκε η εναρκτήρια τελετή του Α΄ Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία. Ανταποκρινόμενοι στην πρόσκληση της Επιστημονικής Επιτροπής, 64 ερευνητές παρουσίασαν και συζήτησαν 54 ανακοινώσεις, επιτυγχάνοντας να αναδείξουν πολλαπλές όψεις της ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας στη Θεσπρωτία σε ένα ευρύτατο χρονικό πλαίσιο. Η προσπάθεια αυτή ολοκληρώνεται με την έκδοση των Πρακτικών σε δύο τόμους. Ο τίτλος της έκδοσης, *Θεσπρωτία Ι*, εκφράζει την προσδοκία μας το συνέδριο αυτό να είναι το πρώτο μιας σειράς παρόμοιων για την περιοχή στο μέλλον.

Στη μεθοδολογία οργάνωσης των τόμων και κατανομής του επιστημονικού υλικού επιλέχθηκε να παρουσιαστούν οι εργασίες με βάση τη χρονική αλληλουχία των θεμάτων στα οποία αναφέρονται. Ο πρώτος τόμος εκτείνεται από την Παλαιολιθική εποχή έως και τους ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ ο δεύτερος εμβαθύνει σε θέματα από την Πρωτοβυζαντινή περίοδο μέχρι και τον 20ό αιώνα. Επιχειρήθηκε να τηρηθεί στη σειρά δημοσίευσης των άρθρων η αντίστοιχη της παρουσίας, σύμφωνα με το πρόγραμμα του συνεδρίου, με μικρές παρεκκλίσεις που προέκυψαν από τα γραπτά κείμενα που κατέθεσαν οι συμμετέχοντες, όπως και από την προσπάθεια να αναδειχθούν επιμέρους θεματικές ενότητες. Δεν κρίθηκε σκόπιμο να δημοσιευτούν οι περιλήψεις των ερευνητών που συμμετείχαν στο συνέδριο αλλά δεν κατέθεσαν την εργασία τους, με εξαίρεση μόνο αυτές στις οποίες παραπέμπουν οι συμμετέχοντες συγγραφείς. Επίσης, υιοθετήσαμε ομοιογενή τρόπο παραπομπών και συντομογραφιών, καθώς και σύνταξης της βιβλιογραφίας, αφήνοντας, ωστόσο, την πρωτοβουλία στους συγγραφείς για λίγες επουσιώδεις διαφοροποιήσεις.

Οι έγκριτοι ερευνητές, οι οποίοι κλήθηκαν να καταθέσουν τα πορίσματά τους σύμφωνα με τις έρευνες που είχαν πραγματοποιήσει ή εξακολουθούν να πραγματοποιούν στη Θεσπρωτία, συνέβαλαν με την επιστημονική τους πένα στην όσο το δυνατόν ολοκληρωμένη παρουσίαση άγνωστων εν πολλοίς τεκμηρίων της θεσπρωτικής γης. Ο ικανός αριθμός των εισηγήσεων, οι εμβριθείς και συνθετικές εργασίες, που καλύπτουν πολλαπλά επιστημονικά πεδία, αποτελούν εχέγγυα επιτυχίας των ανά χείρας τόμων. Τους ευχαριστούμε όλους για την ουσιαστική συμβολή τους στην υλοποίηση αυτού του εγχειρήματος.

Επιθυμούμε να εκφράσουμε την ευγνωμοσύνη μας σε όλους όσους στάθηκαν αρρωγοί, με διάφορους τρόπους, σε αυτή την προσπάθεια. Στη Μητρόπολη Παραμυθίας, Φιλιατών, Γηρομερίου και Πάργας, στην Ιερά Μονή Γηρομερίου, στην Περιφερειακή Ενότητα Θεσπρωτίας, στους δήμους Ηγουμενίτσας, Σουλίου και Φιλιατών, στον Οργανισμό Λιμένος Ηγουμενίτσας, στο Επιμελητήριο Θεσπρωτίας και στο Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Ηπείρου. Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε επιπλέον στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, που έθεσε το συνέδριο υπό την αιγίδα του.

Τη διοργάνωση του συνεδρίου πλαισίωσαν, αναλαμβάνοντας μεγάλο βάρος, οι άξιοι αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας, μέλη της οργανωτικής επιτροπής, Κασσιανή Λάζαρη, Αντωνία Τζωρτζάτου, Βασιλική Λάμπρου και Στέφανος Βασιλειάδης, τους οποίους ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή θερμά. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής για τις συμβουλές και τις υποδείξεις σε διάφορα θέματα, τόσο στη διοργάνωση του συνεδρίου όσο και στην έκδοση των Πρακτικών του. Ευχαριστούμε, τέλος, την κ. Αθανασία Σοφού

για την συνδρομή της στην εκδοτική επιμέλεια, και την ιστορικό-αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας κ. Θεοδώρα Λάζου για την ανεκτίμητη οργανωτική και γραμματειακή υποστήριξη στη διεξαγωγή του συνεδρίου και σε όλη τη διαδικασία προετοιμασίας της έκδοσης.

Όπως όλοι οι τοπικοί φορείς είχαν αγκαλιάσει και ενισχύσει οικονομικά τότε την οργάνωση του συνεδρίου, με τον ίδιο ζήλο η Περιφέρεια Ηπείρου χρηματοδότησε την έκδοση των τόμων. Είναι πραγματικά αξιέπαινη και καθοριστική η συμβολή της δια του περιφερειάρχη κ. Αλέξανδρου Καχριμάνη, ο οποίος αντιλαμβάνεται ότι η επένδυση στον πολιτισμό μας είναι το μέλλον του τόπου και η προβολή του είναι επιτακτική ανάγκη για την επιβίωσή μας.

Θα θέλαμε να αφιερώσουμε αυτό το έργο σε δυο ανθρώπους του πνεύματος, που είχαν ιδιαίτερη σχέση με τη Θεσπρωτία. Ο πρώτος, ο Αντώνης Ζώης, ο οποίος έφυγε πρόσφατα από κοντά μας, γεννήθηκε στον τόπο αυτό και εργάστηκε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ο δεύτερος, ο ακαδημαϊκός Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος υπηρέτησε χρόνια ως επιμελητής βυζαντινών αρχαιοτήτων στην Ήπειρο. Οι επιστήμονες αυτοί τιμήθηκαν κατά την έναρξη των εργασιών του συνεδρίου για το σύνολο του έργου τους. Η αφιέρωση των τόμων των πρακτικών σε αυτούς είναι οφειλόμενη πράξη ευγνωμοσύνης και αναγνώρισης της προσφοράς τους.

Ιωάννης Π. Χουλιάρης, Γεωργία Θ. Πλιάκου

Περιεχόμενα

ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ

Πρόλογος	vii
Συντομογραφίες-Γενική βιβλιογραφία	xv
<i>Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη, Παναγιώτης Πομώνης, Δημήτρης Ν. Σακκάς</i> Η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στη λεκάνη του Μέσου Καλαμά Θεσπρωτίας, 2011-2015: Πρώτα αποτελέσματα	1
<i>Αντιγόνη Παπαδέα</i> Αναζητώντας τους Παλαιολιθικούς ανθρωπίδες στα βουνά της Θεσπρωτίας: οι υπαίθριες θέσεις Ελευθεροχώρι 1 και 3.	21
<i>Antoine Chabrol, Vassilis Kapsimalis, Georgia Kourtessi-Philippakis</i> Human Occupation and Geomorphological Evolution of the Corfu Strait (NW Greece) during the Holocene: Submarine Seismic Profiles and Sedimentological Proxies.....	37
<i>Νένα Γαλανίδου, Στέφανος Λιγκοβανλής, Χριστίνα Παπούλια</i> Η Παλαιολιθική κατοίκηση της Θεσπρωτίας: νέες μαρτυρίες σε συγκριτική θεώρηση.....	39
<i>Ουρανία Πάλλη</i> Πύργος Ραγίου Θεσπρωτίας: η λιθοτεχνία λαξευμένου λίθου Εποχής Χαλκού	55
<i>Kalliopi Preka-Alexandri, Dimitris N. Sakkas</i> Long before Monovyza. The Excavation at Stenes near Grika in the Context of Late Bronze Age Thesprotia.....	73
<i>Pierre Cabanes</i> La communauté des Thesprôtes et ses rapports avec le <i>koinon</i> des Molosses, au sein du royaume éacide et après	93
<i>Χρυσή Τζουβάρα-Σούλη</i> Η λατρεία στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα	121

<i>Κωνσταντίνα Γραβάνη, Νικόλαος Κατσικούδης</i> Το Νεκρομαντείο στον Αχέροντα. Προτάσεις ερμηνείας	135
<i>Lorenzo Mancini</i> The Sacred Landscape of Ancient Thesprotia in the Light of the Case of the Sanctuary of the Acropolis A at Dymokastro. Functional Aspects and Architectural Layout	161
<i>Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή</i> Γίτανα	177
<i>Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή, Σταυρούλα Αργυρού</i> Η εμπορική δραστηριότητα στα Γίτανα, όπως προκύπτει από τη μαρτυρία των εμπορικών αμφορέων	193
<i>Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή, Αθανάσιος Π. Σγουρούδης</i> Εργαλεία Ελληνιστικής Περιόδου από τα Γίτανα Θεσπρωτίας	205
<i>Γεώργιος Εμμ. Ρήγιнос</i> Ταφικοί περίβολοι και συστάδα τάφων στην περιοχή του φράγματος Καλαμά. Τμήμα ενός ελληνιστικού νεκροταφείου σε έναν αρχαίο ποτάμιο δρόμο	221
<i>Γαρυφαλιά Μεταλληνού</i> Ταφικό μνημείο στη Ρίζιανη	235
<i>Χρήστος Σπανοδήμος</i> Παρατηρήσεις επί των αρχαίων οχυρώσεων στη Λυγιά Θεσπρωτίας. Προς μία επανεκτίμηση της οικοδομικής εξέλιξης και της χρονολόγησής τους	251
<i>Mikko Suha</i> The Semicircular Tower of Gitana. Architecture and the Defensive Importance	269
<i>Tommi Turmo</i> A Foundation Deposit in the Kokytos Valley, Thesprotia	281
<i>Γεωργία Πλιάκου</i> Η ελληνιστική κεραμική στη Θεσπρωτία. Επισκόπηση και προοπτικές της έρευνας	293
<i>Katerini Liampi</i> Two Numismatic Hoards from Elea: Before and after the Roman Invasion	311
<i>Στέφανος Βασιλειάδης</i> Η χωρική διάσταση των οικονομικών δραστηριοτήτων: Μια μικροοικονομική ανάλυση της αρχαίας Θεσπρωτίας	327

<i>Αρτέμιος Οικονόμου</i> Διεπιστημονική εξέταση γυάλινων αντικειμένων της Ελληνιστικής περιόδου από τη Θεσπρωτία	345
<i>Björn Forsén</i> Early Roman Presence in Thesprotia: The Evidence from Agios Donatos of Zervochori	361
<i>Σοφία Ζουμπάκη</i> «Ποιος σαλπάρει από ένα ιταλικό λιμάνι για να μιλήσει για χοίρους;»: Διασχίζοντας την Αδριατική προς αναζήτηση ευκαιριών στη Θεσπρωτία.....	373
<i>Vyron Antoniadis</i> Tabula Imperii Romani: Thesprotia. Mapping the Roman Presence and Activities	389
<i>Κασσιανή Λάζαρη</i> Αρχαιότητες στο χώρο του νέου λιμένα Ηγουμενίτσας. Τα νέα στοιχεία για μια παλιά έρευνα	403

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΟΜΟΣ

Πρόλογος	vii
Συντομογραφίες-Γενική βιβλιογραφία	xv
<i>Αθηνά Ζωγάκη</i> Αρχιτεκτονικά γλυπτά από την Παναγία Λαμποβήθρα της Φωτικής.....	421
<i>Ευγενία Χαλκιά</i> Διάτρητα θωράκια από τη Θεσπρωτία	429
<i>Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου</i> Λαδοχώρι (Σύβοτα;). Ένας παλαιοχριστιανικός οικισμός στον μυχό του κόλπου της Ηγουμενίτσας...	439
<i>Catherine Vanderheyde</i> De Photiki à Paramythia, d'Euroia à Glyki. Des indices textuels et archéologiques à propos de déplacements de population en Thesprotie durant la période byzantine.....	457
<i>Νίκη Βασιλικού</i> Η «περιπλάνηση» του αγίου Δονάτου Ευροίας από την Ανατολή στη Δύση: ιστορικά και εικονογραφικά στοιχεία	465
<i>Βασιλική Λάμπρου, Γεώργιος Πάλλης</i> Μεσοβυζαντινό πινάκιο πολύχρωμης τεχνικής από τη Ντόλιανη Θεσπρωτίας	477

<i>Ιωάννης Π. Χουλιαράς</i> Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Πλακωτής	487
<i>Ευθύμιος Ν. Τσιγαρίδας</i> Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Πλακωτή και η εφέστιος εικόνα της μονής Γηρομερίου	511
<i>Brendan Osswald</i> Το Συναξάριον και η Διαθήκη του Οσίου Νείλου Εριχιώτου, ιδρυτή της Μονής Γηρομερίου, και η αξία τους για την ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου (ΙΔ' αιώνας)	523
<i>Andrea Babuin</i> Το λουτρό της Παραμυθιάς και η χρονολόγησή του	543
<i>Ιωάννης Τσιουρής</i> Παρατηρήσεις στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού της Αγίας Παρασκευής στο Πλαίσιο Φιλιατών (1616)	551
<i>Σωτήριος Κ. Χαραλάμπους</i> Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού των Ταξιαρχών στην Ουζντίνα. Μια πρώτη θεώρηση	565
<i>Δήμητρα Παπαϊωάννου</i> Ο εικονογραφικός διάκοσμος του Ι. Ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου Ουζντίνας	575
<i>Γεώργιος Βελένης</i> Οι ζωγράφοι του καθολικού της μονής Καμίτσιανης	589
<i>π. Γρηγόριος Μανόπουλος</i> Οι εικόνες του ζωγράφου Πέτρου Γεωργιάδη, πρωτοψάλτη της Μητροπόλεως Ιωαννίνων, στην Παναγιά Παραμυθιάς (1853, 1854, 1859)	599
<i>Machiel Kiel</i> Margariti/Margaliç: Little Known Ottoman Sources on its Emergence, Development and Decline as a Town in Thesprotia	611
<i>Θεόδωρος Κ. Σιόντης</i> Περιηγητισμός στη Θεσπρωτία (17ος - 19ος αιώνας)	621
<i>Αντωνία Τζωτζάτου, Θεοδώρα Λάζου</i> Συλλεκτισμός και αρχαιότητες στην οθωμανοκρατούμενη Ήπειρο. Η περίπτωση του «θησαυρού» της Παραμυθιάς	631

Γεώργιος Σμύρης

Τα θεσπρωτικά παράλια από το τέλος της Ενετοκρατίας έως την ανάπτυξη του «πασαλικίου» των Ιωαννίνων (1797-1822). Αμυντικοί και επιθετικοί σχηματισμοί 645

Σταύρος Μαμαλούκος

Η αρχιτεκτονική στη Θεσπρωτία από τα μέσα του 18ου ως τα μέσα του 20ού αιώνα..... 659

Ειρήνη Καλογιάννη

Ο Αρχαιολογικός χώρος του Σουλίου: Μνημεία και Οικίες..... 681

Αλεξάνδρα Κούμπουλη

Το σαράι του Ντίνο Μπέη στη Λιόψη Θεσπρωτίας..... 687

Βιργινία Μαυρίκα

Αρχοντικό Πιτούλη: μια «αστική» κατοικία του Μεσοπολέμου στην Ηγουμενίτσα 699

Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος

Γερουσία και Κοινοβούλιο: οι δύο περίοδοι στον δημόσιο βίο του Θεσπρωτού πολιτικού Πέτρου Μπέμπε κατά τον Μεσοπόλεμο 713

Κατάλογος συγγραφέων 727

Συντομογραφίες - Γενική Βιβλιογραφία

AAA:	Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ABME:	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
ΑΔ:	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ:	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
ΑΕΘΣΕ:	Ἀρχαιολογικὸ ἔργο Θεσσαλίας καὶ Στερεάς Ἑλλάδας
ΑΕΜΘ:	Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη
Γ' ΕλλΚερ:	Γ' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Θεσσαλονίκη 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήνα 1994
Δ' ΕλλΚερ:	Δ' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Μυτιλήνη Μάρτιος 1994, Αθήνα 1997
ΔΧΑΕ:	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Δωδώνη:	Δωδώνη. Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
ΕΕΒΣ:	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
Ε' ΕλλΚερ:	Ε' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Χανιά 1997, Αθήνα 2000
ΕλλΚερ Ἠπείρου, Αἰτωλοαργονατίας, Ἰονίων νησιῶν:	Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἀρχαίᾳ Ἠπειρο, τὴν Αἰτωλοακαρνανία καὶ τὰ Ἰόνια νησιά, Αθήνα 2009
ΕΜΑ:	Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Ἔργον:	Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Ευφρόσυνον:	Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη (Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 46), τ. Α' - Β', Αθήνα 1991
Ζ' ΕλλΚερ:	Ζ' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Αἴγιο 4-9 Ἀπριλίου 2005, Αθήνα 2011
Η' ΕλλΚερ:	Η' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Ἰωάννινα, 5-9 Μαΐου 2009, Αθήνα 2014
ἨπειρΧρον:	Ἠπειρωτικὰ Χρονικά
Ἠπειρος 4000 χρόνια:	Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), Ἠπειρος, 4000 χρόνια ἐλληνικῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ, Αθήνα 1997
Ἠχάδιν Ι, ΙΙ:	Μ. Γιαννοπούλου - Χρ. Καλλίνη (επιμ.), Ἠχάδιν. Τιμητικὸς Τόμος γιὰ τὴ Στέλλα Δρούγου, τ. Ι-ΙΙ, Αθήνα 2016
Θ' ΕλλΚερ:	Θ' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Θεσσαλονίκη 5-9 Δεκεμβρίου 2012, Αθήνα 2018
ΘΗΕ:	Χ. Γ. Πατρινέλης (επιμ.), Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Εγκυκλοπαιδεία, Αθήνα, 1962-1968
Θωράκιον:	Θωράκιον. Αφιέρωμα στὴν μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη, Αθήνα 2004
ΙΕΕ:	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους

KERMA III:	Κ. Λιάμπη – Κ. Παπαευαγγέλου-Γενάκου – Κ. Ζάχος – Α. Ντούζουγλη – Α. Ιακωβίδου (επιμ.), <i>Νομισματική και Οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα, Πρακτικά του 1ου Διεθνούς Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 3-7 Οκτωβρίου 2007, (KERMA III), Αθήνα 2013</i>
MEE:	<i>Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία</i>
Νικόπολις Α΄:	Ε. Χρυσός (επιμ.), <i>Νικόπολις Α΄. Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα 1987</i>
Νικόπολις Β΄:	Κ. Α. Ζάχος (επιμ.), <i>Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002), Πρέβεζα 2007</i>
ΠΑΕ:	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
Στ' ΕλλΚερ:	<i>Στ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000, Αθήνα 2004</i>
Σπείρα:	<i>Επιστημονική Συνάντηση προς τιμήν της Αγγελίκας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου (Ιωάννινα, 1-3 Νοεμβρίου 2012), Πρακτικά, Αθήνα 2017</i>
Φηγός:	Χρ. Τζουβάρα-Σούλη – Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου – Κ. Γραβάνη-Κατσίκη (επιμ.), <i>Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, Ιωάννινα 1994</i>
AA:	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
ACIAC:	<i>Actes du Congrès International d'archéologie chrétienne</i>
ACO:	<i>Ed. Schwartz, Acta conciliorum oecumenicorum, Bd. 2, Berlin 1933</i>
ActaAArtHist:	<i>Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia</i>
Agora IV:	R. H. Howland, <i>The Athenian Agora IV. Greek Lamps and their Survivals</i> , Princeton, N. J. 1958
Agora V:	H.S. Robinson, <i>The Athenian Agora V. Pottery of the Roman Period, Chronology</i> , Princeton, N. J. 1959
Agora XXIV:	B. A. Sparkes - L. Talcott, <i>The Athenian Agora XXIV. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.</i> , Princeton, N.J. 1970
Agora XXIX:	S. I. Rotroff, <i>The Athenian Agora XXIX. Hellenistic Pottery, Athenian and Imported-Wheelmade Table Ware and Related Material</i> , vol. I-II, Princeton, N.J. 1997
Agora XXXII:	J. W. Hayes, <i>The Athenian Agora XXXII. Roman Pottery. Fine Ware Imports</i> , Princeton, N. J. 2008
AJA:	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM:	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
AnnBoll:	<i>Analecta Bollandiana</i>
AmerAnt:	<i>American Antiquity</i>
Antiquity:	<i>A Quarterly Review of Archaeology</i>
AntK-BH:	<i>Antike Kunst. Beiheft</i>
AntW:	<i>Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte</i>
Archaeology:	<i>Archaeology Magazine</i>
Archaeometry:	<i>Archaeometry: Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford University</i>
ArchDelt:	<i>Ἀρχαιολογικόν Δελτίον</i>
ArchEph:	<i>Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς</i>

<i>ArchNews:</i>	<i>Archaeological News</i>
<i>ARG:</i>	<i>Archiv für Religionsgeschichte</i>
<i>ArtB:</i>	<i>The Art Bulletin</i>
<i>ASAtene:</i>	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
<i>AZ:</i>	<i>Archäologische Zeitung</i>
<i>BalkSt:</i>	<i>Balkan Studies</i>
<i>BAR-IS:</i>	<i>British Archaeological Reports, International Series</i>
<i>BCH:</i>	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
<i>BdA:</i>	<i>Bolletino d' arte</i>
<i>BÉFAR:</i>	<i>Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome</i>
<i>BerRGK:</i>	<i>Bericht der Römisch-Germanischen Kommission</i>
<i>BHG:</i>	<i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i>
<i>BMC Corinth:</i>	B. Head, <i>A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Corinth, Colonies of Corinth, etc.</i> , London 1889
<i>BMC Thessaly to Aetolia:</i>	P. Gardner, <i>A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Thessaly to Aetolia</i> , London 1883
<i>B.O.A.:</i>	<i>Başbakanlık Osmanlı Arşivi</i>
<i>BSA:</i>	<i>British School at Athens Annual</i>
<i>Byz:</i>	<i>Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines</i>
<i>ByzSl:</i>	<i>Byzantinoslavica</i>
<i>BZ:</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CahArch:</i>	<i>Cahiers Archéologiques</i>
<i>CID:</i>	<i>Corpus des inscriptions de Delphes</i>
<i>CIGIME 2:</i>	P. Cabanes (éd.), <i>Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire 2 (Études Epigraphiques 2)</i> , Athènes 2007
<i>CIGIME 3:</i>	P. Cabanes - FaikDrini (éds.), <i>Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire 3: Inscriptions d'Albanie (en dehors des sites d'Épidamne-Dyrrhachion, Apollonia et Bouthrôtos), avec la collaboration de M. Hatzopoulos, (Études Épigraphiques 2.3)</i> , Athènes 2016
<i>Corinth III.2:</i>	R. Carpenter – A. Bon, <i>Corinth III, part II. The Defences of Acrocorinth and the Lower Town</i> , Cambridge, Mass 1936
<i>Corinth VII.6:</i>	I. McPhee – E. Pemberton, <i>Corinth VII.6. Late Classical Pottery from Ancient Corinth</i> , Princeton, New Jersey 2012
<i>Corinth XII:</i>	G. R. Davidson, <i>Corinth XII. The Minor Objects</i> , Princeton, New Jersey 1952
<i>Corinth XVIII.2:</i>	K. Warner Slane, <i>Corinth XVIII, part II. The Sanctuary of Demeter and Kore. The Roman Pottery and Lamps</i> , Princeton – New Jersey 1990
<i>CorsiRav:</i>	<i>Corsi di Cultura sull' arte Ravennate et Bizantina</i>
<i>CP:</i>	<i>Classical Philology</i>
<i>CSHB:</i>	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i>
<i>CurrAnthr:</i>	<i>Current Anthropology</i>
<i>Diabaseis 2:</i>	G. De Sensi Sestito - M. Intrieri (a cura), <i>Sulla rotta per la Sicilia: l'Epiro, Corcira e l'Occidente (Diabaseis 2)</i> , Pisa 2011
<i>DHA:</i>	<i>Dialogues d'histoire ancienne</i>

DOP:	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DOS:	<i>Dumbarton Oaks Studies</i>
EAA:	<i>Enciclopedia dell' arte antica, classica e orientale</i> (Rome 1958-1984)
EAD:	<i>Exploration archéologique de Délos</i>
EchCl:	<i>Echos du monde classique: Classical Views</i>
EO:	<i>Echos d'Orient. Revue d'Histoire, de Géographie et de Liturgie Orientales</i>
EpigAnat:	<i>Epigraphica Anatolica: Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens</i>
EpirChron:	<i>Ηπειρωτικά Χρονικά</i>
FelRav:	<i>Felix Ravenna</i>
Géomorphologie:	<i>Géomorphologie. Relief, Processus, Environnement</i>
Hellenika:	<i>Ελληνικά. Φιλολογικό, ιστορικό και λαογραφικό περιοδικό σύγγραμμα</i>
Hesperia:	<i>Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
Historia:	<i>Historia: Zeitschrift für alte Geschichte</i>
IG:	<i>Inscriptiones Graecae</i> (Berlin 1895-)
IMEA I:	P. Cabanes (éd.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du Colloque international de Clermont-Ferrand</i> (1984), Clermont-Ferrand 1987
IMEA II:	P. Cabanes (éd.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité II. Actes du II Colloque international de Clermont-Ferrand</i> (25-27 octobre 1990), Paris 1993
IMEA III:	P. Cabanes (éd.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité III. Actes du IIIe Colloque international de Chantilly</i> , (16-19 octobre 1996), Paris 1999
IMEA IV:	P. Cabanes – J.-L. Lamboley (éds.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité IV. Actes du IVème Colloque International de Grenoble</i> (10-12 octobre 2002), Paris 2004
IMEA V:	J.-L. Lamboley – M. P. Castiglioni (éds.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité. Actes du Vème Colloque international de Grenoble</i> (8-11 Octobre 2008), Paris 2011
IMEA VI:	J.-L. Lamboley– L. Përzhita– A. Skenderaj (éds.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité VI. Actes du VIème Colloque international de Tirana</i> (20-23 mai 2015), vol. I-III, Tirana 2018
IThrAeg:	Λ. Λουκοπούλου - Α. Ζουρντζή - Μ.-Γ. Παρισάκη - Σ. Ψωμά, <i>Ἐπιγραφές τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου μεταξύ τῶν ποταμῶν Νέστου καί Ἑβρου (Νομοὶ Ξάνθης, Ροδόπης καί Ἑβρου) / Inscriptiones antiquae partis Thraciae quae ad ora maris Aegaei sita est (praefecturae Xanthes, Rhodopes et Hebri)</i> , Αθήνα 2005
JAS:	<i>Journal of Archeological Science</i>
JdI:	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JFA:	<i>Journal of Field Archaeology</i>
JGS:	<i>Journal of Glass Studies</i>
JHS:	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JMA:	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JNG:	<i>Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte</i>
JÖAI:	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts</i>
JÖB:	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA:	<i>Journal of Roman Archaeology</i>

JRS:	<i>Journal of Roman Studies</i>
KERMA III:	K. Liampi – C. Papaevangelou-Giannakos – K. Zachos – A. Dousougli – A. Iakovidou (eds.), <i>Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity. Proceedings of the 1st International Conference, University of Ioannina, October 3rd – 7th 2007</i> (KERMA III), Athens 2013
Klio:	<i>Klio: Beiträge zur alten Geschichte</i>
LBG:	<i>Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts</i>
LChrI:	<i>Lexikon der christlichen Ikonographie</i>
LIMC:	<i>Lexicon iconographicum mythologiae classicae</i> (Zurich 1981–2009)
Méditerranée:	<i>Méditerranée. Revue géographique des pays méditerranéens</i>
MM:	F. Miklosich - J. Müller (eds.), <i>Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , Vindobonae (Vienna), 1860-1890
MonAnt:	<i>Monumenti antichi</i>
NMA:	<i>Numismatic Museum of Athens</i>
NZ:	<i>Numismatische Zeitschrift</i>
Ocnus:	<i>Ocnus. Quaderni della Scuola di Specializzazione in Archeologia</i>
ODB:	Al. Kazhdan - Al. M. Talbot - A. Cutler (eds.), <i>Oxford Dictionary of Byzantium</i> , Oxford 1991
OlForsch:	<i>Olympische Forschungen</i>
OpRom:	<i>Opuscula Romana</i>
PBF:	<i>Prähistorische Bronzefunde</i>
PG:	J.-P. Migne (ed.), <i>Patrologiae cursus completus. Series graeca</i> , Paris, 1857-66
PLP:	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i>
PMFIA:	<i>Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens</i>
PPS:	<i>Proceedings of the Prehistoric Society</i>
PZ:	<i>Prähistorische Zeitschrift</i>
Prakt:	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
RA:	<i>Revue Archéologique</i>
RANarb:	<i>Revue archéologique de Narbonnaise</i>
RbK:	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i>
RBPhil:	<i>Revue belge de philologie et d'histoire</i>
REB:	<i>Revue des Études Byzantines</i>
REG:	<i>Revue des études grecques</i>
RN:	<i>Revue numismatique</i>
RPhil:	<i>Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes</i>
RSBN:	<i>Rivista di Studi Bizantini e Neollenici</i>
SEG:	<i>Supplementum epigraphicum graecum</i> (Leiden 1923 κ.ε.)
SGDI:	<i>Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften, I-IV</i> , H. Collitz/F. Bechtel, Göttingen 1884-1915
SkrRom:	<i>Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Rom (Acta Instituti Romani Regni Sueciae)</i>
SNG Alpha:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum, Greece 6. The Alpha Bank Numismatic Collection, Athens. From Thessaly to Euboea</i> (D. Tsangari), Athens 2011
SNG ANS:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum, American Numismatic Society 5, Sicily III</i> (D. Bérend), New York 1988

SNG Cop.:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Vol. III Greece: Thessaly – Illyricum. Epirus – Acarnania</i> (N. Breitenstein), Copenhagen 1943
SNG Christomanos:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum Greece 3, Numismatic Museum Athens, Collection Antoine Christomanos</i> (E. Tsourti - M. Oeconomides), Αθήνα 2004
SNG Evelpidis:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum, Grèce. Collection Réna Evelpidis, Athènes, IIe Partie: Macédoine – Thessalie – Illyrie – Épire – Corcyre</i> (T. Hackens), Louvain 1975
SNG München:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland. Staatliche Münzsammlung München 12 Heft. Thessalien – Illyrien – Epirus – Korkyra: Nr. 1–701</i> (K. Liampi), Munich 2007
Syll:	<i>Sylloge inscriptionum Graecarum</i>
ThesCRA:	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
Thesprotia Expedition I:	B. Forsén (ed.), <i>Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History</i> , (PMFIA XV), Helsinki 2009
Thesprotia Expedition II:	B. Forsén - E. Tikkala (eds.), <i>Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns</i> (PMFIA XVI), Helsinki 2011
Thesprotia Expedition III:	B. Forsén - N. Galanidou - E. Tikkala (eds.), <i>Thesprotia Expedition III. Landscapes of Nomadism and Sedentism</i> (PMFIA XXII), Helsinki 2016
TIB:	<i>Tabula Imperii Byzantini</i>
TMO:	<i>Travaux de la Maison de l'Orient Méditerranéen</i>
WorldArch:	<i>World Archaeology</i>
ZPE:	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

«Ποιος σαλπάρει από ένα ιταλικό λιμάνι για να μιλήσει για χοίρους;»: Διασχίζοντας την Αδριατική προς αναζήτηση ευκαιριών στη Θεσπρωτία*

«...sed quis e portu potius Italico prodit ac de suillo pecore expedit?» αναρωτιέται ένας εκ των συμμετεχόντων στη συζήτηση σχετικά με την κτηνοτροφία, που ζωντανεύει στο δεύτερο βιβλίο του *De re rustica* του Varro¹. Το σκηνικό τοποθετείται σε μια γιορτινή μέρα μετά από σπονδές και θυσίες², μάλλον το 67 π.Χ., χρονιά που, όπως αναφέρεται, ο Varro εκκινείτο μεταξύ Δήλου και Σικελίας πολεμώντας κατά των πειρατών στο πλευρό του Πομπηίου³, και, καθώς στην ομήγυρη συμμετέχουν Ρωμαίοι που διέθεταν μεγάλα κοπάδια στην Ήπειρο⁴, έχει θεωρηθεί ότι η συνομιλία εκτυλίσσεται κάπου σ' αυτή την εμβληματική για την κτηνοτροφία περιοχή που αναφέρεται από πλείστους Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς⁵. Ωστόσο, η κτηνοτροφία δεν υπήρξε η πρώτη δραστηριότητα που είλκυσε τους Ρωμαίους στην Ήπειρο ούτε οι Ρωμαίοι πρωτοήρθαν την εποχή του Varro σε επαφή με τους Ηπει-

ρώτες, και μάλιστα τους Θεσπρωτούς.

Από τις πρώτες προσεγγίσεις τον 3ο αι. π.Χ. έως το έτος-ορόσημο 167 π.Χ.

Από τον 3ο αι. π.Χ. και εξής ανιχνεύονται ενδείξεις της παρουσίας Ρωμαίων και Ιταλιωτών σε γραπτές πηγές και αρχαιολογικά ευρήματα από τη Θεσπρωτία και τις γύρω περιοχές⁶. Όλα δείχνουν ότι πρωτοπόροι στο διάπλου της Αδριατικής και στην ανάπτυξη σχέσεων με την αντίπερα ακτή υπήρξαν οι έμποροι. Η Ρώμη, μάλιστα, για να διασφαλίσει την ανενόχλητη διέλευση των Ιταλών εμπορών που κινούνταν προς ανατολάς ενεπλάκη το 228 π.Χ. σε πόλεμο με τους Ιλλυριούς⁷. Με την παράδοση της Κέρκυρας από τον Δημήτριο από τη Φάρο, οι Ρωμαίοι απέκτησαν μια σημαντική στρατιωτική και οικονομική βάση⁸, ενώ πιθανότατα αξιοποίησαν και τα εμπορεία της Κέρκυρας στη θε-

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον διευθυντή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας Ιωάννη Χουλιάρη και την αρχαιολόγο Ουρανία Πάλλη για την άδεια να αναφερθώ σε υπό δημοσίευση επιγραφή από τη Μαζαρακιά. Πλείστα ζητήματα, επιστημονικά και πρακτικά, έλυσαν οι χρήσιμες συζητήσεις με τη συνάδελφο Γεωργία Πλιάκου, οι οποίες διεύρυναν τη γνώση μου για τη Θεσπρωτία. Επίσης, ευχαριστώ τον Πώργο Ρήγينو, τη Lisa Eberle και την Enora Le Quéré, που με προμήθευσαν με πολύ πρόσφατη βιβλιογραφία.

1. 2.4.1.

2. Varro, *De re rustica*, 2.11.12: dies festus. 2.8.1: liba absoluta esse et rem divinam paratam. Πιθανότατα πρόκειται για την αγροτική γιορτή Parilia/Palilia προς τιμήν της θεότητας των βοσκών και των κοπαδιών Pales, βλ. Kapteyn 2015, 53.

3. Varro, *De re rustica* 2, praefatio 6: ...tum cum piratico bello inter Delum et Siciliam Graecae classibus praeessem...

4. Varro, *De re rustica* 2, praefatio 6.

5. Για τις πηγές: Δάκαρης 1972, 24-27. Πρβλ. Pépin 1999.

6. Zoumbaki 2011. Shpuza 2011β, 523-525. Čašule 2012 για Χαονία και Ιλλυρία. Zoumbaki 2012. Zoumbaki (forthcoming) για Ήπειρο, Αιτωλοακαρνανία, Ιόνια νησιά.

7. Πολύβιος 2.8.1. Πρβλ. Šašel-Kos 2011, κυρίως 623-626.

8. Για τα γεγονότα: Eckstein 2008, 29-76. Για τη στρατηγική θέση της Κέρκυρας: Deniaux 2011. Στην Κέρκυρα κόπηκε μία σειρά victoriati (Ο Stoyas 2005 τη χρονολογεί το 199 π.Χ., αμφισβητώντας την παλαιότερη χρονολόγηση στο 211/210 π.Χ.).

σπρωτική ακτή⁹. Το ενδιαφέρον τους για τη στρατηγική και οικονομική σημασία της ευρύτερης περιοχής των νησιών του Ιονίου και της δυτικής ακτής του ελλαδικού κορμού, διαφαίνεται σε μια πρωτοφανή συμφωνία μεταξύ της Ρώμης και ξένου κράτους¹⁰. Με *senatus consultum* του 187 π.Χ. επιτρέπεται στην Αμβρακία, που μόλις δύο χρόνια νωρίτερα είχε γνωρίσει τη θηριωδία του Fulvius Nobilior, να συνεχίσει να πολιτεύεται σύμφωνα με τους νόμους της, με αντάλλαγμα την απαλλαγή από δασμούς των Ρωμαίων και των *socii nominis latini* που εμπορεύονταν στο λιμάνι της¹¹. Σποραδικά ονόματα σε επιτύμβιες στήλες της Αμβρακίας επιβεβαιώνουν την παρουσία είτε παρεπιδημούντων είτε μόνιμα εγκατεστημένων Ρωμαίων και Ιταλιωτών¹².

Τα υπόλοιπα λιμάνια της δυτικής Ελλάδος συμπεριλαμβανομένων εκείνων στις ακτές της Θεσπρωτίας, αν και δεν ήταν της εμβέλειας της Αμβρακίας ή της Πάτρας, οπωσδήποτε θα διατηρούσαν έναν ρόλο¹³ ως ενδιάμεσοι σταθμοί σε μια ρότα που οδηγούσε από τον Κορινθιακό κόλπο προς τα στενά του Οτράντο, το ασφαλέστερο σημείο για τον διάπλου της Αδριατικής. Φιλολογικές πηγές, όπως ο Κικέρων¹⁴, που αναφέρει ότι πλέοντας προς το Άκτιο έκανε στάση στα νησιά των Συβότων, και ο Στράβων¹⁵, που σημειώνει τα Σύβοτα και τον Γλυκύ Λιμένα, καθώς και η *Tabula Peutingeriana* που απεικονίζει τον Γλυκύ Λιμένα, δείχνουν ότι τα λιμάνια αυτά αποτελούσαν σημεία αναφοράς

για τη ναυσιπλοΐα. Σταδιακά, οι ντόπιοι συνήθισαν να βλέπουν Ρωμαίους στα λιμάνια τους, τόσο εμπόρους όσο και πρόσωπα της πολιτικής και πνευματικής ζωής, αφού όλοι ακολουθούσαν αυτό το δρομολόγιο ταξιδεύοντας από και προς την Ανατολή¹⁶.

Εμπορικές επαφές μεταξύ Ιταλίας και Θεσπρωτίας πιστοποιούν αρχαιολογικά ευρήματα από τα Γίτανα και την Ελέα, χρονολογούμενα πριν από το 167 π.Χ. Σικελικής ή ιταλικής προέλευσης αμφορέας του 2ου αι. π.Χ. από κτιριακό σύμπλεγμα με καταστήματα στην Ελέα η οποία καταστράφηκε από τους Ρωμαίους το 167 π.Χ.¹⁷, καθώς και ιταλικοί αμφορείς με λατινικές σφραγίδες¹⁸ από τα Γίτανα που χρονολογούνται από τους μελετητές τους στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. δείχνουν ότι ιταλικά προϊόντα έφταναν στην περιοχή την εποχή αυτή. Οι ίδιοι τύποι αμφορέων ανευρίσκονται στην Ιλλυρία¹⁹ και σε ναυάγια στο Ιόνιο²⁰ δείχνοντας ότι Ρωμαίοι και Ιταλιώτες αντιμετώπιζαν την απέναντι ακτή και τα παρακείμενα νησιά ως ένα ενιαίο πεδίο οικονομικής δραστηριότητας. Αγγείο από τα εργαστήρια της Ετρουρίας των αρχών του 2ου αι. π.Χ., χρησιμοποιημένο ως θησαυράριο, βρέθηκε στο Πρυτανείο των Γιτάνων²¹, ενώ η ελληνιστική κεραμική που έχει βρεθεί στην πόλη εντάσσεται στους τύπους που κυριαρχούν στην Ιταλία και την ανατολική Μεσόγειο, αλλά και η ντόπια κεραμική παραγωγή υιοθετεί επιρροές από τον έξω κόσμο, συμπεριλαμβανομένης της Ιταλίας, αποδεικνύοντας τον εξωστρεφή χαρακτήρα

9. Δάκαρης 1972, 34-35, παρ. 93-95.

10. Fantasia 2017, κεφ. 3.4.1.

11. Τίτος Λίβιος 38.44.3-4: ...*senatus consultum factum est, ut Ambraciensibus suae res omnes redderentur; in libertate essent ac legibus suis uterentur; portoria, quae uellent, terra marique caperent, dum eorum immunes Romani ac socii nominis Latini essent.*

12. Κατσαδήμα 2003, 146-147, αρ. 88 (*Εὐκλῆς Κλέωνος Συρακόσιος*, 3ος αι. π.Χ.), 234, αρ. 85 (*Βεΐβιος Βειβίου*, 2ος αι. π.Χ.), 145 (*Ἀμίτιος*).

13. Δάκαρης 1972, 590, 605, 631.

14. Cicero, *Ad Atticum*, 5.9.1.

15. Στράβων 7.5.

16. Purcell 1987, 74 και σημ. 13. Rizakis 1998.

17. Λάζαρη 2014, 396, πίν. 130δ.

18. Preka-Alexandri - Stoyas 2011, 667-669.

19. Shpuza 2007-2008, 224-225, 230-231. Shpuza 2016, 224-230.

20. Δελαπόρτα 2000.

21. Πρέκα-Αλεξανδρή 2014, 98-99.

της και ειδικότερα τις επαφές της με τη Δύση²². Κεραμική με έντονα κατωιταλιωτικά χαρακτηριστικά προέρχεται και από το βόρειο νεκροταφείο της πόλης²³. Στο πλαίσιο εμπορικών επαφών με την Ιταλία – ή σε μετακινήσεις στρατευμάτων – εντάσσονται ίσως και λίγα νομίσματα που έχουν βρεθεί στα Γίτανα, ενώ η αναφορά πόλεων της Ιταλίας σε σφραγίσματα από το αρχείο της πόλης, μαρτυρεί περαιτέρω εμπορικές ή διπλωματικές επαφές²⁴. Άλλωστε, συχνά την εποχή αυτή διπλωματία και εμπόριο συμπορεύονται και, όχι σπάνια, υπηρετούνται από τα ίδια πρόσωπα²⁵.

Ιταλιώτες και Ρωμαίοι στη Θεσπρωτία μετά το 167 π.Χ.

Οι πρώτες επαφές Ρωμαίων και Ιταλιωτών με τη Θεσπρωτία εντάσσονται κυρίως, σύμφωνα με τα παραπάνω τεκμήρια, στο πλαίσιο του εμπορίου, αν πράγματι κατώτατο χρονολογικό όριο των ευρημάτων από την Ελέα και τα Γίτανα είναι το έτος-ορόσημο 167 π.Χ., οπότε οι Ρωμαίοι ισοπέδωσαν πλήθος ηπειρωτικών πόλεων, ένα σημείο καμπής στην ιστορία της Θεσπρωτίας και της Ηπείρου εν γένει. Γραπτές πηγές και αρχαιολογικά κατάλοιπα μαρτυρούν ότι μετά το 167 π.Χ. εγκαينιάζεται μια νέα φάση επαφών, που δεν περιλαμβάνει πλέον μόνο παρεπιδημούντες εμπόρους αλλά ανθρώπους δραστηριοποιούμενους σε διαφόρους κλάδους της οικονομίας, κυρίως στον αγροτικό, ενώ παρατηρείται μια αυξανόμενη τάση εγκατάστασής τους στην περιοχή. Οι πρώτες αρχαιολογικές ενδείξεις της παρουσίας τους χρονολογούνται από τους ανασκαφείς στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. Φιλολογικές πηγές, όπως το *De re rustica*, επιβεβαιώνουν ότι στο α΄

μισό του 1ου αι. π.Χ. έχουν ήδη αναπτύξει έντονη δραστηριότητα στην Ήπειρο.

Από τις παλαιότερες προσεγγίσεις τους οι Ρωμαίοι ήδη γνώριζαν τους φυσικούς πόρους και τις δυνατότητες επένδυσης και κέρδους που προσέφερε η Ήπειρος. Το συστηματικό ενδιαφέρον τους για τα προϊόντα και το φυσικό της πλούτο καταγράφεται από το α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. οπότε ο ποιητής Ennius αναφέρεται στα πλούσια αλιεύματα του Ιονίου και του Αμβρακικού κόλπου, αντλώντας τη γνώση του όχι μόνο από τον Αρχέστρατο από τη Γέλα (4ος αι. π.Χ.) αλλά και από την προσωπική του εμπειρία, αφού συνόδευσε στην περιοχή τον Fulvius Nobilior²⁶. Το ενδιαφέρον των Ρωμαίων για το φυσικό πλούτο της περιοχής παραμένει αμείωτο στα κατοπινά χρόνια, όπως φαίνεται π.χ. στις αναφορές του Πλινίου στα αμπέλια και τα μήλα της²⁷.

Τέτοιες αναφορές δείχνουν ότι, παρά τον παραδοσιακό σημαντικό ρόλο της κτηνοτροφίας στην Ήπειρο, παρά την έμφαση που δίδεται σ΄ αυτήν στο *De re rustica* και την εντονότερη στροφή προς την κτηνοτροφία που φαίνεται ότι επέλεξαν οι Ρωμαίοι επήλυδες, το οικονομικό ενδιαφέρον τους για την περιοχή ήταν ευρύτερο. Η Ήπειρος παρήγε δημητριακά, όπως μαρτυρείται από αρχαίους συγγραφείς²⁸ και από την εύρεση δρεπανιών και γεωργικών εργαλείων στη Θεσπρωτία και στη νότια Αλβανία²⁹. Παρήγε ίσως και λάδι, όπου οφείλεται η ονομασία της Ελεάτιδος κατά τον Δ. Σαμσάρη που αναφέρει ρωμαϊκά ονόματα σε λαβές αμφορέων ως ένδειξη ότι οι Ρωμαίοι είχαν αναμιχθεί στην παραγωγή και το εμπόριο λαδιού³⁰. Οι εκτάσεις των μεγάλων αγροκτημάτων των Ρωμαίων πιθανότατα χρησιμοποιούνταν όχι

22. Πρέκα-Αλεξανδρή 2014, 101-108.

23. Πρέκα-Αλεξανδρή - Σγουρούδης 2014, 559 (τύποι μυροδοχείων που βρίσκουν παράλληλα από τον Τάραντα και την Απουλία του α΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. και του διαστήματος 300-100 π.Χ.), 562.

24. Preka-Alexandri - Stoyas 2011, 670, 675, 678.

25. Zoumbaki 2017, με βιβλιογραφία.

26. Zoumbaki 2012, 86.

27. Plinius, *Historia Naturalis*, 14.76, 15.51.

28. Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους*, 26 (αγορά σίτου στην περιοχή, 4ος αι. π.Χ.). Τίτος Λίβιος 44.16 (ο Χάρωψ προμηθεύει τους Ρωμαίους με σιτηρά).

29. Shpuza 2007-2008, 228, fig. 2 (Ιλλυρία). Kanta-Kitsou 2008, 70 (Θεσπρωτία).

30. Σαμσάρης 1994, 64-65. Πρβλ. Λάζαρη 2014, 394 για πίθους της Ελέας.

μόνο για κτηνοτροφία αλλά και για καλλιέργεια, αφού τέτοιου είδους εγκαταστάσεις λειτουργούσαν κατά το δυνατόν ως αυτόνομες οικονομικές μονάδες. Ωστόσο, βασική ενασχόληση φαίνεται ότι αποτελούσε η κτηνοτροφία, καθώς περιζήτητες ποικιλίες ηπειρωτικών ζώων εξασφάλιζαν μεγάλο κέρδος, όπως άλογα που προορίζονταν για ιπποδρομίες ή μεγαλόσωμα βοοειδή που χρησιμοποιούνταν στην Ιταλία για πολλές χρήσεις εκτός από θυσίες³¹. Το έργο του Varro παρέχει ήδη για το α' μισό του 1ου αι. π.Χ. ενδείξεις εντατικής κτηνοτροφικής δραστηριότητας από πλευράς των Ρωμαίων και εξειδικευμένων εκτροφών, σε βαθμό ώστε οι συνομιλητές του Varro να αποκαλούνται *Epirotici pecuariae athletae*³², αφού είχαν εξελιχθεί σε ειδικούς των κτηνοτροφικών μεθόδων και γνώστες των απαιτήσεων της αγοράς και των οικονομικών παραμέτρων της εκτροφής διαφόρων ειδών³³.

Με τον ερχομό των Ρωμαίων και Ιταλιωτών συνδέεται ένας τύπος εγκατάστασης, η *villa rustica*, που συνδυάζει την εκλεπτυσμένη κατοικία με την αγροτική εκμετάλλευση. Στη Θεσπρωτία έχουν εντοπιστεί τα παλαιότερα ίσως δείγματα αυτού του τύπου, χρονολογούμενα από τους ανασκαφείς ήδη στα τέλη του 2ου αι. και στον 1ο αι. π.Χ.³⁴ Η τοιχοδομία, η διακόσμηση, η ανάμιξη ελληνικών και ρωμαϊκών αρχιτεκτονικών και διακοσμητικών στοιχείων, τα εισηγμένα σκεύη, αποπνέουν καθημερινές συνήθειες και μια κουλτούρα που όχι απλώς μαρτυρούν επαφές με την Ιταλία, αλλά καθιστούν πολύ πιθανό ορισμένοι εκ των ιδιοκτητών τους να ήταν ιταλικής καταγωγής. Αυτό ισχύει ιδίως για τις παλαιότερες από αυτές τις εγκατα-

στάσεις, των οποίων ιδιοκτήτες δεν μπορεί να ήταν οι εξαντλημένοι από τις δηώσεις Θεσπρωτοί, που δύσκολα θα είχαν ήδη ανακάμψει, ενώ ακόμα και οι πιο ευκατάστατοι δύσκολα θα μπορούσαν τόσο νωρίς να έχουν ενστερνιστεί σε τέτοιο βαθμό δυτικές πολιτιστικές επιρροές.

Η εξάπλωση εγκαταστάσεων με αυτά τα χαρακτηριστικά σε πολλές περιοχές της δυτικής ακτής της Ηπείρου, συμπεριλαμβανομένης της Θεσπρωτίας αλλά και της σημερινής νότιας Αλβανίας και λίγο αργότερα των Ιονίων νησιών³⁵, υποδηλώνει –όπως σημειώσαμε παραπάνω με αφορμή τη διασπορά ιταλικών αμφορέων – ότι οι Ρωμαίοι αντιμετώπιζαν την περιοχή ως μια ενιαία ζώνη οικονομικής εκμετάλλευσης. Εγκαταστάσεις αυτού του τύπου εντοπίζονται κυρίως σε εύφορες κοιλάδες, παράκτιες πεδιάδες, σε περιοχές με πρόσβαση σε νερό και σε διόδους επικοινωνίας, δηλαδή φυσικά λιμανάκια και χερσαίους δρόμους, που παρείχαν τη δυνατότητα να διοχετευθεί εύκολα το πλεόνασμα της παραγωγής στις αγορές. Αν και σε ορισμένες περιπτώσεις η ακριβής χρονολόγηση αυτών των καταλοίπων είναι δυσχερής, οι πρωιμότερες τέτοιου είδους εγκαταστάσεις στη Θεσπρωτία φαίνεται να είναι αυτές που έχουν εντοπιστεί στον Άγιο Δονάτο και στη Μασκλήνιτσα, των οποίων οι πρώτες φάσεις χρονολογούνται από τους ανασκαφείς στα τέλη του 2ου αι. π.Χ., ενώ τον 1ο αι. π.Χ. χρονολογείται μια εγκατάσταση στη Νέα Σελεύχεια³⁶. Την ίδια εποχή, παρόμοια συγκροτήματα εμφανίζονται στη νότια Αλβανία, όπως στις θέσεις Diaporit, Dobra, Cuka, Metoqi, Malathrea³⁷ και σε αρκετές περιπτώσεις, όπως στον Άγιο

31. Π.Χ. Virgilius, *Georgica*, 3.117-122 (άλογα), *De re rustica* 2.5.10 (βοοειδή). Για περισσότερα, βλ. Eberle - Le Quéré 2017, 15.

32. Varro, *De re Rustica*, 2.1.1.

33. Π.Χ. Varro, *De re Rustica* 2.2-3, για την κατάσταση στην οποία πρέπει να πωλούνται τα πρόβατα.

34. Palli et al. 2017, 7.

35. Για τη μεγαλύτερη πυκνότητα των καταλοίπων στη νότια Αλβανία, βλ. Ferriès - Skenderaj 2015, 195, 207. Για τα Ιόνια νησιά, βλ. Zoubaki 2018.

36. Για τις βίλλες αυτές, βλ. Palli et al. 2017, 7-8. Για τη Μασκλήνιτσα βλ. ακόμη Πρέκα-Αλεξανδρή κ.ά. 2018.

37. Bowden 2003, 59-82. Shpuza 2009-2010, 108. Shpuza 2011a, 611-612. Για το Diaporit, βλ. αναλυτικά Bowden - Përzhita 2014. Για τη Μαλαθρέα και τις υπόλοιπες βίλλες βλ. Çondi 2013. Γενικά για τις βίλλες στη νότια Ιλλυρία, βλ. Ferriès - Skenderaj 2015 και Shpuza 2016, 117-130.

Δονάτο και στη Μασκληνίτσα, ελληνιστικά κτίσματα με πύργους και κάποιο είδος περιτειχίσματος³⁸ επανα-χρησιμοποιούνται στα τέλη 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ. υιοθετώντας ορισμένα ρωμαϊκά στοιχεία, ενώ λίγο αργότερα διανύουν μια δεύτερη φάση επέκτασης, ανακαίνισης κι υιοθέτησης εντονότερων ρωμαϊκών στοιχείων, πράγμα που δείχνει την διογκούμενη αγροτική δραστηριότητα των Ρωμαίων.

Αυτού του είδους οι εγκαταστάσεις ανήκουν, όπως δείχνουν τα ευρήματα κι επιβεβαιώνουν ο Varro και ο Κικέρων, σε ανθρώπους υψηλότερου κοινωνικού status και οικονομικής επιφάνειας, με δυνατότητα μεγάλων επενδύσεων στον τομέα της αγροτικής οικονομίας, όπως κάποιοι εκ των συνομιλητών στο *De re rustica*. Δύο από αυτούς, ο Πομπώνιος Αττικός και ο Κοσσίνιος, έχουν μάλιστα συνδεθεί με τη Θεσπρωτία.

Ο Πομπώνιος Αττικός είναι ίσως ο μόνος από τους Epirotici homines που αναδεικνύεται σε μια τρισδιάστατη φιγούρα χάρη στις πληροφορίες που αντλούμε από τη βιογραφία που συνέγραψε ο Cornelius Nepos, από τις πολυάριθμες επιστολές *Ad Atticum* του Κικέρωνος και από το *De re rustica*³⁹. Οι αναφορές του Nepos σε possessiones Epiroticas και του Κικέρωνος σε Epirotica emptio του Αττικού δηλώνουν ότι διέθετε ιδιότητα αγορασμένα κτήματα στην Ήπειρο⁴⁰. Από το ίδιο χωρίο του Κικέρωνος προκύπτει ότι αυτά είχαν ήδη αγοραστεί το 68 π.Χ.⁴¹ Ο Κικέρων αναφέρει το

σπίτι (domum) του Αττικού στο Βουθρωτό, ενώ μιλά για τα κτήματά του στη Θεσπρωτία και Χαονία (Thesprotiae et Chaoniae)⁴². Αρκετές φορές αναφέρεται στο ειδυλλιακό Analtheum ή Amalthea του Αττικού – ένα υποστατικό, είτε τμήμα του είτε ένα ιερό μέσα σ' αυτό⁴³ –, ενώ από το *De legibus* φαίνεται αυτό να τοποθετείται στον ποταμό Θύαμι⁴⁴.

Από τις διάσπαρτες αυτές αναφορές είναι δύσκολο να εντοπιστεί η ακριβής θέση της ιδιοκτησίας του Αττικού «Thesprotiae et Chaoniae», που αγνοούμε αν περιελάμβανε μια ενιαία έκταση στα σύνορα των δύο περιοχών ή αν ήταν μοιρασμένη σε δύο ξεχωριστά κομμάτια⁴⁵. Έχει υποτεθεί ότι διέθετε δύο μεγάλα κτήματα, ένα στην περιοχή του Βουθρωτού και ένα στον ποταμό Θύαμι, τον σημερινό Καλαμά, στη Θεσπρωτία. Ο Σ. Δάκαρης⁴⁶ τοποθετεί το Αμαλθείον στην περιοχή του Βουθρωτού κι ένα άλλο κτήμα του Αττικού στις εκβολές του Καλαμά, η El. Deniaux επίσης τοποθετεί το Αμαλθείο στον ποταμό Παύλα, νότια του Βουθρωτού, προτάσεις που ο O. Perlwitz βλέπει με σκεπτικισμό⁴⁷. Επίσης, έχει διατυπωθεί η δελεαστική υπόθεση ταύτισης της επαύλεως στο κτήμα του Αττικού στον Καλαμά με ερείπια στη Μασκληνίτσα, όπως και η ταύτιση ερειπίων βίλλας στη Μαλαθρέα, στην περιοχή του Βουθρωτού, με το Αμαλθείον, το οποίο άλλοι προτιμούν να ταυτίζουν με την εγκατάσταση στο Diaporit⁴⁸. Περαιτέρω ερωτήματα γεννά επιστολή

38. Άγιος Δονάτος: Suha 2007. Μασκληνίτσα (όπου η έπαυλη είναι χτισμένη ακριβώς κάτω από τειχισμένη ακρόπολη): Πρέκα-Αλεξανδρή κ.ά. 2018, 320-321.

39. Perlwitz 1992.

40. Nepos, *Atticus*, 14.3. Cicero, *Ad Atticum*, 1.5.7.

41. Perlwitz 1992, 67 n. 201.

42. Cicero, *Ad Atticum* 2.6 (Buthroti domum), 6.3.2 (...quem videbitur praeficies Thesprotiae et Chaoniae).

43. Cicero, *Ad Atticum* 1.13 (...Amaltheam tuam...), 2.7.5 (de Αμαλθείᾳ quod me admones non neglegemus). Επίσης: 2.1.11, 7.2.3.

44. Cicero, *De legibus*, 2.3.7: Sed tamen huic amoenitate, quem ex Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil opinor concesserit.

Quintus: Est ita ut dicis. Cave enim putes Attici nostri Amalthio platanisque illis quicquam esse praeclarius.

45. Perlwitz 1992, 67. Ferriès - Skenderaj 2015, 200-201.

46. Δάκαρης 1972, 196.

47. Perlwitz 1992, 69.

48. Για τη βίλλα στη Μαλαθρέα, βλ. Ferriès - Skenderaj 2015, 214 και 217-219 για το Diaporit, για το οποίο επίσης Bowden - Përzhita 2014, 419. Οι ομοιότητες της εγκατάστασης στη Μασκληνίτσα με εκείνη της Μαλαθρέας, η οποία έχει συσχετιστεί με τον Αττικό, τονίζεται και από τους Πρέκα-Αλεξανδρή κ.ά. 2018, 327.

του Κικέρωνος στον Αττικό⁴⁹, όπου αναφέρεται στην πλουσιοπάροχη φιλοξενία που του παρείχαν κατά τη στάση του στα νησιά των Συβότων ο Αρεύς κι ο Ευτυχίδης, πιθανότατα απελεύθεροι ή δούλοι του Αττικού. Δεν είναι σαφές αν τον φιλοξένησαν σε κάποια κοντινή κατοικία του Αττικού, ίσως στις εκβολές του Θύαμι, ή αν στάλθηκαν στα Σύβοτα για να τον συναντήσουν. Η εκλεπτυσμένη συμπεριφορά τους και η άνεση με την οποία χειρίζονταν την πολυτέλεια της φιλοξενίας, όπως έμμεσα προκύπτουν από το κείμενο του Κικέρωνος, ήταν χαρακτηριστικό των ανθρώπων που βρίσκονταν στην υπηρεσία του Αττικού, ιδίως των δούλων που είχαν γεννηθεί και ανατραφεί στο σπίτι του⁵⁰. Η εκλέπτυνση και η καλαισθησία, που ωστόσο δεν έφταναν ποτέ στην κραυγαλέα πολυτέλεια, αλλά μάλλον πρόδιδαν την καλλιέργεια του Αττικού, περιγράφονται από τον Cornelius Nepos⁵¹ ως διακριτικά τόσο των ιδιοκτησιών του όσο και των συμποσίων που παρέθετε, τα οποία πάντα περιελάμβαναν και πνευματική τέρψη των συνδαιτυμόνων. Κάπως έτσι θα πρέπει να φανταστούμε και τη διαβίωσή του στην Ήπειρο.

Μία ακόμη μορφή που σκιαγραφείται σε κάποιο βαθμό από τον Varro και τον Κικέρωνα, είναι ο Cossinius, μέλος της ιππικής τάξης και φίλος του Ατ-

τικού. Ο Κικέρων τον συστήνει στον διοικητή Sulpi-cius Rufus το 46 π.Χ. και λίγο αργότερα θρηνεί το θάνατό του⁵². Καταγόταν από ένα μεγάλο γένος με πολλά παρακλάδια αναμεμιγμένα στις επιχειρήσεις και στο εμπόριο⁵³. Cossinii μαρτυρούνται επιγραφικά στην Ιλλυρία⁵⁴, στη δίγλωσση επιτύμβια επιγραφή του A(ulus) Cossinius Philocratis Puteolanus στην κοντινή Λευκάδα⁵⁵, πιθανότατα εμπόρου από τους Ποτιόλους, ενώ άλλα άτομα της οικογένειας απαντούν πιο μακριά, στη Δήλο και στην Κω⁵⁶.

Είναι ελκυστική η υπόθεση ταύτισης του Cossinius του *De re rustica* με τον ιδιοκτήτη του ρωμαϊκού συγκροτήματος στον Άγιο Δονάτο. Η εγκατάσταση αξιοποιεί εγκαταλελειμμένη ελληνιστική θέση με οχύρωση⁵⁷, σε προνομιούχο τοποθεσία με αφθονία νερού, πάνω στις διόδους επικοινωνίας. Επαναχρησιμοποιήθηκε σε δύο φάσεις⁵⁸, αρχικά στο τελευταίο τέταρτο του 2ου-αρχές του 1ου αι. π.Χ. και στη συνέχεια μέσα στον 1ο αι. π.Χ. Και οι δύο φάσεις περιλαμβάνουν ευρήματα που δηλώνουν επαφές με την Ιταλία, η πρώτη κυρίως κεραμική⁵⁹, η δεύτερη περιλαμβάνει κεραμική⁶⁰, τοιχογραφίες του δεύτερου Πομπηιανού στυλ μεταξύ 50 και 30 π.Χ.⁶¹, γυάλινα σκεύη με προέλευση από την ανατολική Μεσόγειο ή την Ιταλία⁶², λατινικά graffiti⁶³ και κεραμί-

49. Cicero, *Ad Atticum*, 5.9.1: Actium venimus...cum quidem et Corcyrae et Sybotis muneribus tuis quae et Araus et meus amicus Eutychides oripare et φιλοπροσηνέστατα Nobis congesserant epulati essemus Saliarem in modum.

50. Nepos, *Atticus*, 13.3.

51. Nepos, *Atticus*, 13-14.

52. Cicero, *Ad Familiares*, 13.23.1. Ο ίδιος, *Ad Atticum* 13.46.

53. Για την ελίτ των Ποτιόλων, βλ. Camodeca 1996. Για τις δραστηριότητες της οικογένειας, βλ. Láng 2007. Για τον Cossinius: RADAR_002d στο L. COSSINIUS L.f. Lemonia ap. 120 <http://rtfessays.org/radar-002d-romische-aristokraten-der-ausgehenden-republik-rada.html>

54. Ehmig - Haensch 2012, αρ. 183.

55. *IG IX 1² 4*, 1451 (2ος-1ος αι. π.Χ.).

56. Hatzfeld 1919, 39, 62, 153.

57. Suha 2007, 72 (χρονολόγηση στα τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.), 90 (πιθανή εγκατάλειψη το 167 π.Χ., χωρίς ίχνη φωτιάς ή καταστροφής).

58. Forsén - Reynolds 2011, 264.

59. Forsén - Reynolds 2011, 251-259 (κεραμική από το μικρό αποθέτη που περιλαμβάνει τύπους αγγείων γνωστών από την Ιταλία χρονολογούμενων έως τα τέλη του 2ου αι. π.Χ.), 263-264 (τοιχοδομία σε opus incertum, που χρονολογείται την ίδια εποχή).

60. Άφθονη terra sigillata κεντρικής Ιταλίας, περ. 40-30 π.Χ. έως 15-30 μ.Χ. (Ikäheimo 2009).

61. Forsén - Reynolds 2011, 248. Bracci et al. 2014.

62. Ο Lindblom (2011, 251) υπολογίζει περίπου 46 σκεύη μόνο από τον πύργο της εγκατάστασης, ποσότητα σημαντική, δεδομένου ότι τα γυάλινα σκεύη αποτελούν την εποχή αυτή είδη πολυτελείας.

63. Π.χ. κύπελλο terra sigillata της κεντρικής Ιταλίας με χαραγμένο MR στη βάση: Ikäheimo 2009, 156.

δες με τη λατινική σφραγίδα COS που έχει ερμηνευθεί ως συντομογραφία του ονόματος του Cossinius⁶⁴. Το γεγονός ότι οι ίδιες σφραγίδες απαντούν σε κεραμίδια στο νεκρομαντείο του Αχέροντα⁶⁵, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υπήρχε στην εγκατάσταση του Αγίου Δονάτου εργαστήριο που τροφοδοτούσε την ευρύτερη περιοχή. Ακόμη, ωστόσο, κι αν ο ιδιοκτήτης της αγρέπαιλης στον Αγ. Δονάτο δεν ταυτίζεται με τον Κοσσίνιο του *De re rustica*, τα ρωμαϊκά στοιχεία της εγκατάστασης αυτής μαρτυρούν επαφές με την Ιταλία, γνώση των καλλιτεχνικών κι εν γένει πολιτιστικών τάσεων που επικρατούσαν στην ιταλική χερσόνησο και συνηγορούν στο ότι ο ιδιοκτήτης καταγόταν από την Ιταλία, καθώς είναι απίθανο τόσο νωρίς ένας ντόπιος να αφομοίωσε τόσα ιταλικά στοιχεία.

Τα εισηγμένα από την Ιταλία σκεύη, που ανευρίσκονται στον Άγιο Δονάτο και σ' άλλες περιοχές της Θεσπρωτίας, δείχνουν ότι το εμπόριο παρέμενε αμείωτο. Ωστόσο, οι Ρωμαίοι που φθάνουν στη Θεσπρωτία μετά το 167 π.Χ. δεν είναι πλέον μόνο έμποροι αλλά επενδυτές σε γη και ζωικό κεφάλαιο, πράγμα που συνεπάγεται έναν πιο σταθερό δεσμό με την περιοχή. Παράλληλα, κάποιοι εξ αυτών ήταν αναμειγμένοι και σ' άλλες επιχειρήσεις, όπως ο Αττικός, που ως τραπεζίτης δάνειζε ιδιώτες και πόλεις⁶⁶. Ωστόσο, η άποψη ότι η κτήση γης, λόγω της δέσμευσης που συνεπάγεται, δεν ήταν στα πρώτα ενδιαφέροντα αυτών των ανθρώπων και επομένως, γη περιήλθε στα χέρια τους κυρίως ως αντάλλαγμα για ανείσπρακτες οφειλές δανειοληπτών⁶⁷, δεν ερμηνεύει επαρκώς όλες τις μαρτυρίες για Ρωμαίους που κατείχαν γη στην Ανατολή και ιδίως στη δυτική Ελλάδα⁶⁸. Η εγγύτητα της δυτικής ακτής, κι εν προκειμένω της Θεσπρωτίας, με την Ιταλία ευνο-

ούσε τη γρήγορη μετακίνηση κι επέτρεπε στους πλούσιους Epirotici homines να διατηρούν τις ιδιοκτησίες τους στην Ήπειρο και ταυτόχρονα να μην αποκόπτονται από τις πολιτικές και οικονομικές υποθέσεις τους στην Ιταλία. Άλλωστε, η γη και τα κοπάδια επιβλέπονταν από επιστάτες, οι οποίοι στο διάστημα απουσίας των ιδιοκτητών διοικούσαν τα μεγάλα αγροκτήματα⁶⁹. Η γεωγραφική θέση της Θεσπρωτίας ευνοούσε επίσης τη μεταφορά ζώων για εκτροφή ή για τροφοδότηση των αγορών. Ο Murrius, ένας εκ των συνομιλητών του *De re rustica*⁷⁰, εξέθρεφε στην Ήπειρο τα περίφημα πουλάρια του Reate, της ιδιαίτερης πατρίδας του, και τα πωλούσε στη συνέχεια σε άλλες αγορές, ακόμα και σημαντικές για την κτηνοτροφία τους, όπως η Αρκαδία. Οι εισαγωγές κάποιων εύρωστων ποικιλιών ζώων από την Ήπειρο ευνοούνταν από τη μεγάλη ζήτηση σε καταναλωτικά αγαθά την εποχή αυτή στην Ιταλία, ακόμη και για εξωτικά κι εξζητημένα πολυτελή προϊόντα, σε συνδυασμό με τις αυξανόμενες ανάγκες τροφοδοσίας του ρωμαϊκού στρατού⁷¹, αποφέροντας μεγάλα κέρδη για τους Ρωμαίους κτηματίες και κτηνοτρόφους που συμμετείχαν σ' αυτό το δίκτυο.

Μια τέτοια αντιμετώπιση της αγροτικής ζωής απείχε σίγουρα από το παραδοσιακό ρωμαϊκό ιδεώδες του γεωργού και κτηνοτρόφου που ζούσε λιτά με τη δουλειά των χεριών του. Τουλάχιστον οι πιο επιφανείς από τους Ρωμαίους που επένδυσαν στον αγροτικό τομέα στην Ήπειρο μάλλον έβλεπαν την αγροτική οικονομία ως μέρος των ευρύτερων επιχειρήσεων τους, αποδεικνύοντας έμπρακτα ότι θεμέλιο του πλούτου είναι τα κοπάδια (nam omnis pecuniae pecus fundamentum)⁷², αφού άλλωστε η ίδια η λέξη pecunia (χρήματα) παράγεται από τη λέξη pecus (βόδι). Η γη ήταν,

64. Forsén - Reynolds 2011, 250. Forsén 2011, 18.

65. Δάκαρης 1963, 91.

66. Perlwitz 1992, 62-64.

67. Διεξοδικότερα και με αναφορές στην παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Zoumbaki 2013, 54-5 και Eberle - Le Quéré 2017, 9-12.

68. Zoumbaki 2013. Eberle - Le Quéré 2017.

69. Cicero, *Ad Atticum* 6.3.2. Πρβλ. για magister pecoris: Varro, *De re rustica* 2.1.23, 2.20, 3.8, 10.2.

70. Varro, *De re rustica*, 2.6.1.

71. Πρβλ. Eberle - Le Quéré (2017, 16) για ζήτηση στην Ιταλία. Για πιθανή ανάμιξη του Αττικού στην τροφοδότηση του στρατού, βλ. McCutcheon 2013, 114-115.

72. Varro, *De re rustica* 2.1.12.

επομένως, απαραίτητη προϋπόθεση για τη μεγιστοποίηση του κέρδους και η επέκταση της ρωμαϊκής κυριαρχίας αύξησε τη γη προς εκμετάλλευση.

Για ανθρώπους χαμηλότερου status από τον Αττικό ή τον Κοσσίνιο, που επίσης μετακινήθηκαν προς τη Θεσπρωτία, η κατοχή γης ήταν εξίσου σημαντική, καθώς αποτελούσε σταθερή αξία ταυτιζόμενη για τους Ρωμαίους με την ίδια την υπόσταση του πολίτη. Η ύπαιθρος χώρα της Θεσπρωτίας, όπως και της νότιας Αλβανίας⁷³, είναι διάσπαρτη από μικρούς οικισμούς με τα νεκροταφεία τους, όπου το ρωμαϊκό στοιχείο είναι εμφανές, με χαρακτηριστική περίπτωση το εκτεταμένο νεκροταφείο της Μαζαρακιάς⁷⁴. Δεν είναι πάντα σαφές αν πρόκειται για χωριά ή συστάδες οικογενειών εγκατεστημένες σε μεγάλες ιδιοκτησίες πλούσιων γαιοκτημόνων. Επίσης, δεν είναι σαφές, αν το ιταλικό στοιχείο που ανιχνεύεται στα αρχαιολογικά ευρήματα αυτών των εγκαταστάσεων ανήκει στο κύμα μετακίνησης προς τη Θεσπρωτία που ξεκίνησε με ιδιωτική πρωτοβουλία μετά το 167 π.Χ. και συνεχίστηκε για περισσότερο από έναν αιώνα ή εντάσσεται στη μετακίνηση που πραγματοποιήθηκε με τον ρωμαϊκό αποικισμό στην περιοχή.

Αποικισμός: τελευταία πράξη στην ανάδυση ενός νέου οικιστικού και παραγωγικού μοντέλου κι ενός αμαλγάματος πολιτιστικής ταυτότητας

Η ίδρυση της αποικίας της Φωτικής τον 1ο αι.

π.Χ.⁷⁵ δημιούργησε, με οργανωμένο, κεντρικό συντονισμό αυτή τη φορά, έναν αστικό πυρήνα ρωμαϊκού τύπου, αντίστοιχου εκείνων του Βουθρωτού και της ιδιαίτερου καθεστώτος Νικόπολης. Σήμαινε επίσης την απόδοση γης στους αποίκους, πράγμα που δεν φαίνεται να έβλεπαν θετικά οι ήδη εγκατεστημένοι Ρωμαίοι, αν κρίνουμε από την αντίδραση του Αττικού και την κατ' αρχήν ματαίωση ίδρυσης του Βουθρωτού⁷⁶. Τα territoria των νέων αυτών κέντρων δεν είναι εύκολο να οριστούν με σαφήνεια. Έχει θεωρηθεί ότι ολόκληρη η Θεσπρωτία, δηλαδή η περιοχή ανάμεσα στον Καλαμά και τον Αχέροντα και ανατολικά ως την οροσειρά του Σουλίου, απετέλεσε χώρα της Φωτικής⁷⁷. Ωστόσο, το ερώτημα σχετικά με τη χώρα της Φωτικής, καθώς και το ερώτημα αν η γη της Ηπείρου ή τμήμα της υπήχθη στον ager publicus⁷⁸, συνδέονται με τον ευρύτερο προβληματισμό για το καθεστώς των κατεστραμμένων περιοχών μετά το 167 π.Χ., δηλαδή με το κατά πόσο επιβιώνουν οι πολιτικές δομές που προϋπήρχαν. Αν δεχτούμε, πάντως, ότι όλη η Θεσπρωτία απετέλεσε στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. χώρα της Φωτικής, θα πρέπει επίσης να δεχτούμε ότι οι παλαιότερες πόλεις δεν υφίστανται πλέον την εποχή αυτή ως πολιτικές μονάδες. Δεν θα επεκταθούμε περαιτέρω αφήνοντας το ερώτημα ανοιχτό προς διερεύνηση⁷⁹. Καθώς οι φιλολογικές πηγές δεν αναφέρονται στο θέμα, τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν απαντούν σε τέτοια ερωτήματα, ενώ η έλλειψη επιγραφικών corpora

73. Shpruza 2009-2010, 108. Shpruza 2016, 127-129 για αγροτικές εγκαταστάσεις εκτός των villae.

74. Λάμπρου κ.ά. 2018, 510-514. Βλ. επίσης παρακάτω, 382-384.

75. Σαμσάρης 1994, 27 κ.ε. (ίδρυση από Καίσαρα), 20-21 (πιθανός δεύτερος αποικισμός επί Αυγούστου). Rizakis 1996, 271-272.

76. Deniaux 1987. Rizakis 2017.

77. Σαμσάρης 1994, 19. Στην ίδια κατεύθυνση: Palli et al. 2017, 4. Για τη χώρα της Νικόπολης βλ. Kahrstedt 1950, χωρίς αναφορά στα προς Β. όριά της. Πρβλ. Strauch 1996, 194-204.

78. Έχει υποτεθεί ότι ένα μέρος της Ηπείρου αποτελούσε μέρος του ager publicus, ως δορίκτητος χώρα (π.χ. Prentzas 2013, 595). Καθώς αυτό δεν παραδίδεται στις πηγές, μπορούν μόνο να καταγραφούν οι ενδείξεις που συνηγορούν (π.χ. ίδρυση αποικιών στην περιοχή, κτηνοτροφική εκμετάλλευση που ίσως οφείλεται στην παραχώρηση τμημάτων ager publicus για βοσκοτόπια) ή αντιβαίνουν προς αυτό (οι possessiones [Nepos, *Atticus*, 14.3] και η emptio [Cicero, *Ad Atticum*, 1.5.7] του Αττικού στην περιοχή δεν δικαιολογούνται, αφού ο ager publicus δεν μπορούσε να πωληθεί). Ωστόσο, ο ager publicus εκτός Ιταλίας δεν είχε την ίδια τύχη με τον εντός Ιταλίας και διείπετο από διαφορετικούς νόμους (ενδεικτικά, βλ. Frank 1927. Aubert 2003. Roselaar 2010).

79. Πρβλ. στον παρόντα τόμο τις αναλύσεις του Β. Αντωνιάδη για την οικιστική εικόνα και του Ρ. Cabanes για την πιθανότητα ύπαρξης θεσπρωτικού κοινού στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

για την Θεσπρωτία κι εν γένει για την Ήπειρο δυσχεραίνει την έρευνα, σημειώνουμε μόνο ότι οι επιγραφές που χρονολογούνται μετά το 167 π.Χ., δεν περιλαμβάνουν επίσημα κείμενα πόλεων, με μόνη εξαίρεση ελάχιστα δημόσια κείμενα από τη Φωτική. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον κατάλογο των 34 επιγραφών από τη Θεσπρωτία που παραθέτει ο Σαμσάρης στο σύγγραμμά του για τη Φωτική, εκτός έξι δημοσίων κειμένων της Φωτικής⁸⁰, η συντριπτική πλειοψηφία είναι επιτύμβιες επιγραφές, χαράγματα σε αγγεία ή σφραγίδες σε κεραμίδες. Αν η έλλειψη κειμένων δηλωτικών πολιτικών λειτουργιών πλην εκείνων της Φωτικής και πριν από την αυτοκρατορική εποχή οφείλεται σε τυχαία συγκυρία ή σημαίνει ανυπαρξία πολιτικών δομών, δεν μπορεί βεβαίως, ελλείψει άλλων τεκμηρίων, να στοιχειοθετηθεί.

Ενδιαφέρουσα ως προς την επικρατούσα κατάσταση στις αρχές της αυτοκρατορικής περιόδου είναι η περιγραφή του Στράβωνος, που σκιαγραφώντας με μελανά χρώματα την Ήπειρο σημειώνει ότι στην περιοχή που οι πόλεις είχαν αφανιστεί, στην έρημη χώρα και στα έρημα σπίτια, *ένστρατοπεδεύουσιν* Ρωμαίοι: *νυνὶ δ' ἐρήμου τῆς πλείστης χώρας γεγεννημένης καὶ τῶν κατοικιῶν καὶ μάλιστα τῶν πόλεων ἡφανισμένων, ... ἄλλ' ἐνστρατοπεδεύουσιν αὐτοῖς Ῥωμαῖοι τοῖς οἴκοις, κατασταθέντες ὑπ' αὐτῶν δυνάσται*⁸¹. Σ' αυτή λοιπόν την καθημαγμένη περιοχή, που παλαιότερα *εὐάνδρει*, όπου ο Αύγουστος βρήκε *κωμηδὸν* οίκηση και *ἐκλελειμμένας τελέως τὰς πόλεις*⁸², ήδη πριν από την εποχή του Στράβωνα είχαν εγκατασταθεί Ρωμαίοι. Παρά τη ζοφερή εικόνα, γεμάτη *ἐρημία*, *ἐρείπια*, *ἡφανισμένας* και *ἐκλελειμμένας πόλεις*, εικόνα που δίνει άλλωστε ο Στράβων και για πολλές άλλες, άλλοτε ακ-

μάζουσες περιοχές της Ελλάδος, συστηματική ανάλυση από τον Jacob Isager έχει καταδείξει την «τεχνική» σημασία με την οποία χρησιμοποιούνται ορισμένοι όροι, όπως *ἐρημία* που δηλώνει την έλλειψη πόλεων, σε αντίθεση με την *εὐανδρία* που δηλώνει την ύπαρξη πόλεων, ενώ *ἐκλειψις* σημαίνει την έλλειψη αστικής οργάνωσης⁸³. Ο Στράβων δεν περιγράφει, επομένως, μια εντελώς εγκαταλελειμμένη κι ακατοίκητη περιοχή αλλά μια περιοχή χωρίς πόλεις, μη αστικοποιημένη, με διάσπαρτους μικρούς οικισμούς, κώμες και χωριά. Άλλωστε, και τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ότι η ζωή δεν σταμάτησε, αλλά διαπιστώνεται συνέχεια στην κατοίκηση τόσο σε αρκετές από τις περιοχές των παλαιών πόλεων, όσο και σε όλη τη Θεσπρωτία⁸⁴. Τα ευρήματα αυτά, τα διάσπαρτα ιδιωτικά επιγραφικά κείμενα και ο μεγάλος αριθμός αγροικιών κι επαύλεων δείχνει ότι ακόμη κι αν στο διάστημα που μεσολάβησε οι πολιτικές δομές ανατράπηκαν, δηλαδή οι πόλεις έπαψαν να έχουν πολιτικές λειτουργίες, η «έρμη» κατά τον Στράβωνα χώρα ήταν γεμάτη από εγκαταστάσεις αγροτικής εκμετάλλευσης⁸⁵.

Η περιγραφή μιας περιοχής όπου *ένστρατοπεδεύουσιν* Ρωμαίοι, συνάδει με όσα παραδίδουν οι παλαιότεροι του Στράβωνος Κικέρων και Βαργό κι επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα και το σημαντικό ποσοστό λατινικών επιγραφών. Οι θέσεις εύρεσης λατινικών ή δίγλωσσων επιγραφών δείχνουν μια περιοχή διάσπαρτη από λατινόφωνο πληθυσμό⁸⁶. Από τις 34 επιγραφές από τη Θεσπρωτία του καταλόγου του Δ. Σαμσάρη⁸⁷, ελληνικές είναι μόνο οι έξι, ενώ οι υπόλοιπες αποτελούν ιδιωτικού χαρακτήρα (εκτός λίγων διοικητικής φύσεως κειμένων από τη Φωτική, όπως ήδη επισημάναμε) λατινικές επιγραφές – επιτύμ-

80. Σαμσάρης 1994, αρ. 1-4: αναφέρονται στο συνέδριο των Φωτικην(σίων) και σε αυτοκρατορικούς αξιωματούχους· αρ. 18-19: μιλιάρια.

81. Στράβων 7.7.3. Περιοχές με ρωμαϊκή κατοίκηση στη Θεσπρωτία: βλ. Δάκαρης 1972, παρ. 577 και Prentzas 2013, 593.

82. Στράβων 7.7.6 και 9.

83. Isager 2001, 22-23.

84. Βασιλειάδης κ.ά. 2010, 339. Prentzas 2013, 593-594. Antoniadis (στον παρόντα τόμο).

85. Βλ. αγροικίες στον κατάλογο των θέσεων της κοιλάδας του Κωκυτού: Forsén et al. 2011 και όσες καταγράφει ο Antoniadis 2016.

86. Παρουσία λατινόφωνου στοιχείου ανιχνεύουν και σε τοπωνύμια της Θεσπρωτίας οι Δάκαρης 1987, 21. Σαμσάρης 1994, 34, 82.

87. Σαμσάρης 1994, 113-140.

βια κείμενα, χαράγματα σε αγγεία, σφραγίδες σε κεραμίδες. Οι κεραμίδες, αντίθετα από άλλων ειδών ενσφράγιστη κεραμική, π.χ. terra sigillata ή λυχνάρια, κατά κανόνα δεν αποτελούν εισαγωγές αλλά προϊόντα ντόπιων εργαστηρίων κι είναι αξιοσημείωτο ότι χρησιμοποιούν τη λατινική. Αυτά τα ιδιωτικά λατινικά κείμενα θα πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν ως ενδείξεις λατινόφωνων πληθυσμιακών πυρήνων.

Η εγκατάσταση ανθρώπων από την Ιταλία, αρχικά κινούμενων με δική τους πρωτοβουλία και προς τα τέλη της δημοκρατικής εποχής με κεντρικά συντονισμένο αποικισμό, επέφερε αναπόφευκτα αλλαγές στην κοινωνική σύνθεση και στο παραγωγικό μοντέλο της περιοχής. Σταδιακά επικράτησαν νέες δομές και υιοθετήθηκε ένα νέο πλέγμα κατοίκησης που περιελάμβανε οικισμούς, καθώς και μεγαλύτερες ή μικρότερες αγροικίες, κάποιες εκ των οποίων μπορούν να χαρακτηριστούν ως villae. Οι αγροτικές εγκαταστάσεις αποτελούν τη βάση της οικονομίας, με έμφαση στην εντατική κτηνοτροφία που ασκείται με γνώση και μελετημένες μεθόδους, στοχεύοντας πλέον όχι απλώς στην αυτάρκεια αλλά στις συστηματικές εξαγωγές. Σε πολλές από τις αγροτικές εγκαταστάσεις της εποχής, που εντοπίζονται στην περιοχή, παρατηρείται ένας εκλεκτικισμός εμφανής στη συνύπαρξη ρωμαϊκών και ελληνικών στοιχείων, στις αρχιτεκτονικές και διακοσμητικές τεχνικές, στα ποικίλα υλικά δομής, στη χρήση ελληνιστικών spolia⁸⁸. Όσο πιο νωρίς χρονολογούνται αυτές οι εγκαταστάσεις, τόσο πιθανότερο είναι ότι δηλώνουν ιδιοκτήτες ιταλικής προέλευσης. Όσα από αυτά τα κτίσματα χρονολογούνται αρκετά αργά, από το 2ο αι. μ.Χ. και εξής⁸⁹, δεν μπορούν με σιγουριά να συνδεθούν με ρωμαϊκό πληθυσμιακό στοιχείο. Δείχνουν πάντως έντονα την ενσωμάτωση ρω-

μαϊκών προτύπων.

Η συνύπαρξη ήταν αναπόφευκτο να οδηγήσει σε αλληλεπιδράσεις που διαπερνούν όλα τα κοινωνικά στρώματα και οι οποίες ήδη διαφαίνονται στα γραπτά του Varro και του Κικέρωνος και αφορούν το υψηλό κοινωνικό επίπεδο των Epirotici homines. Αν και η συζήτηση για την αγροτική ζωή στο *De re rustica* αγγίζει την ουσία της ρωμαϊκής ταυτότητας, αφού η αγροτική ζωή ήταν συνυφασμένη με το ρωμαϊκό αρχέτυπο του ιδανικού βίου, κάποιοι εκ των συνομιλητών, ανάμεσά τους οι δύο συνδεδεμένοι με τη Θεσπρωτία, Αττικός και Κοσσίνιος, εμφανίζονται σε μεγάλο βαθμό απομακρυσμένοι από αυτό το αρχέτυπο κι εξελληνισμένοι⁹⁰. Ελληνομαθείς, γνώστες των ομηρικών επών, ιδίως των σημείων που αναφέρονται στη βουκολική ζωή⁹¹, γνώριζαν σε βάθος τις μεθόδους και τις οικονομικές παραμέτρους της αγροτικής ζωής, αλλά προτιμούσαν αντί να δουλεύουν με τα χέρια τους τη γη, να ασχολούνται με τις επιχειρήσεις τους. Τα πολυτελή επιτραπέζια σκεύη και τα υπολείμματα τροφής από τον Άγιο Δονάτο δείχνουν εκλεπτυσμένη διατροφή και διαβίωση⁹². Η άνθηση της villa που διέθετε πολυτέλειες και διάφορους χώρους με ελληνικές ονομασίες, εξέφραζε έναν τρόπο ζωής μακριά από τη φιλοσοφία της λιτής παραδοσιακής ρωμαϊκής αγροικίας⁹³ και το mos maiorum, τα προγονικά ήθη που εκθειάζει ο Cato στο *de Agricultura*⁹⁴.

Μια ματιά σε ένα χαμηλότερο στρώμα του πληθυσμού που μετακινήθηκε από την Ιταλία και στην ανάμιξη του με το ντόπιο στοιχείο επιτρέπει η ανασκαφή εκτεταμένου νεκροταφείου στη Μαζαρακιά (1ος αι. π.Χ.-3ος αι. μ.Χ.), που περιλαμβάνει πολλούς κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους και δύο πιο επιβλητικά ταφικά κτίσματα⁹⁵. Ελληνικό και

88. Papaioannou 2002, 339.

89. Palli et al. 2017, 9-11.

90. Varro, *De re rustica*, 2.1.2.

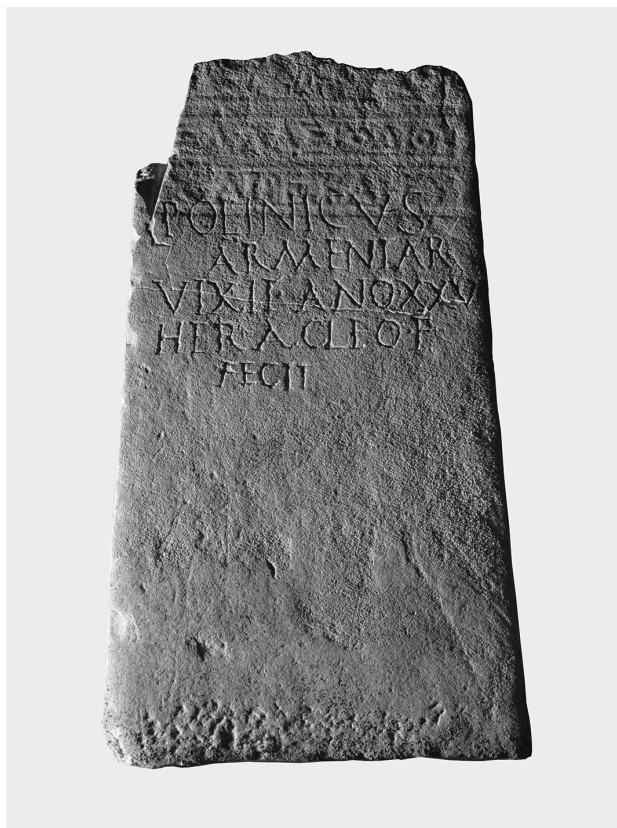
91. Varro, *De re rustica* 2.3.1, 2.4.1.

92. Niskanen 2009. Forsén 2011, 21.

93. Varro, *De re rustica* 2. Pr. 2-3 και 1.2.13-21.

94. Varro, *De re rustica* Pr. 2.

95. Palli et al. 2017, 13-15. Λάμπρου κ.ά. 2018, 510-514.

Εικ. 1. Η επιτύμβια στήλη του Πολυνίκου από τη Μαζαρακιά (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηγουμενίτσας).

ρωμαϊκό στοιχείο συνυπάρχουν ως προς τα ευρήματα και τα ταφικά έθιμα⁹⁶: ντόπια αντικείμενα συνυπάρχουν με εισηγμένα, όπως λυχνάρια δυτικών εργαστηρίων και γυάλινα αγγεία χρονολογούμενα τον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ., ελληνικά έθιμα ταφής, όπως ο ενταφιασμός κι ο χαρώνειος οβολός, συνυπάρχουν με το ρωμαϊκό της καύσης. Αν και η καύση, η οποία κατά κανόνα απαντά σε περιοχές με έντονη επαφή με το ρωμαϊκό κόσμο, δεν ήταν εντελώς άγνωστη κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο στη Θεσπρωτία, είναι αξιοσημείωτη η συχνότητα με την οποία απαντά

στη Μαζαρακιά, όπως και η πρακτική του bustum⁹⁷. Πρόκειται μάλλον για ένα ρωμαϊκό στοιχείο που, όπως και τα υπόλοιπα ευρήματα, αντανakλά την κοινωνική σύνθεση της περιοχής.

Σε ένα από τα ταφικά κτίσματα της Μαζαρακιάς βρέθηκε μια επιτύμβια στήλη⁹⁸ (Εικ. 1) που επιτρέπει στο βλέμμα μας να διεισδύσει σ' ένα κοινωνικό επίπεδο χαμηλότερο από αυτό του Αττικού ή του Κοσσινίου. Ο Πολύνικος, που πέθανε στα 25 του, δεν ανήκε σ' αυτή την ελίτ, αλλά πραγματικά εξασκούσε την κτηνοτροφία, όπως προκύπτει από τον προσδιορισμό του ως *armentarius*⁹⁹ (βοσκός). Η κοινωνική του θέση φαίνεται ακόμη από την παλιότερη στήλη που χρησιμοποίησε ο πατέρας του, Ηρακλέων, για να χαράξει το επιτύμβιο του Πολυνίκου. Η χρήση της λατινικής γλώσσας, καθώς και συντομογραφιών και τελειών για το διαχωρισμό των λέξεων, δείχνουν εξοικείωση με τα ρωμαϊκά επιτάφια κείμενα. Η χάραξη έγινε, ωστόσο, μάλλον πρόχειρα, χωρίς καλή αίσθηση της παράθεσης του κειμένου επί του λίθου. Η παλαιότερη επιγραφή της στήλης (*Ελλάς Ροδίου | χαιρε καί σύ*) είναι ακόμη ορατή, ενώ ο δεύτερος στίχος της επικαλύπτεται εν μέρει από τη νεώτερη επιγραφή:

Polinicus | armentar(ius) | vixit an(n)o(s) XXV |
Heracleo f(ilio) | fecit.

Τα ελληνικά ονόματα Πολύνικος και Ηρακλέων σε συνδυασμό με τη λατινική γλώσσα δείχνουν ίσως καταγωγή από τη Μεγάλη Ελλάδα κι επιβεβαιώνουν την ανάμιξη ελληνικού και δυτικού στοιχείου που διαπιστώνεται στα ευρήματα της ανασκαφής του νεκροταφείου. Τον ίδιο συγκερασμό δείχνει και τμήμα άλλης λατινικής επιγραφής από το ίδιο νεκροταφείο, εκείνη της [L]amisca, που ιδρύθηκε από τα παιδιά της ([libe]ri)¹⁰⁰. Η επιμελημένη γραφή και το γεγονός ότι η στήλη προέρχεται από το πιο επιβλητικό από τα ανε-

96. Κάντα-Κίτσου 2009, 49. Λάμπρου κ.ά. 2018, 511-513.

97. Aidonis 2011. Palli et al. 2017, 13. Λάμπρου κ.ά. 2018, 511.

98. Αναφορές στην επιγραφή: βλ. Κάντα-Κίτσου 2009, 50-51, εικ. 5 και Palli et al. 2017, 14. Αναφορά στο ταφικό μνημείο και την επιτύμβια στήλη: Λάμπρου κ.ά. 2018, 511. Πλήρης δημοσίευση αναμένεται από τους Palli et al. (forthcoming).

99. Για τη χρήση της λέξης *armentum* στην ποίηση, βλ. Lipka 2001, 150-152.

100. Palli et al. 2017, 13-14, εικ. 1.5 και Λάμπρου κ.ά. 2018, 510-518 για το ταφικό μνημείο του κοινού στην Ιταλία βωμόσχημου τύπου, με παράλληλα στον ελλαδικό χώρο, στην Αλυζία και στις Κεγχρεές.

σκαμμένα ταφικά κτίσματα, δηλώνουν ένα σχετικώς υψηλό κοινωνικό status. Η χρήση της λατινικής μάλλον συνηγορεί υπέρ του ότι πρόκειται για γυναίκα ιταλικής καταγωγής κι όχι για Ελληνίδα που είχε λάβει τη ρωμαϊκή πολιτεία, καθώς εξαιρετικά σπάνια Έλληνες, ακόμη και του ανώτατου κοινωνικού στρώματος, χρησιμοποιούν τη λατινική σε ιδιωτικά κείμενα. Η επιλογή της λατινικής είναι ίσως συνειδητή, όχι μόνο για να δηλωθεί προέλευση από την Ιταλία, αλλά και για να προβληθεί μια εικόνα κύρους, καθώς στα μάτια των ντόπιων οι προερχόμενοι από την Ιταλία συλλήβδην θεωρούνταν Ρωμαίοι.

Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις επιγραφές αυτές είναι περιορισμένες, ενώ η χρονολόγησή τους, βασισμένη κυρίως σε παλαιογραφικά κριτήρια, δεν μπορεί να είναι ακριβής. Επιβεβαιώνουν, ωστόσο, ότι

η Θεσπρωτία αποτελέσε ένα πεδίο όπου Ρωμαίοι και Ιταλιώτες είχαν την ευκαιρία όχι μόνο να αναπτύξουν ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες, αλλά να συνδεθούν στενά με την περιοχή, ίσως νωρίτερα από οπουδήποτε αλλού στην Ανατολή. Αυτό το πληθυσμιακό κομμάτι που εισήγαγε νέα έθιμα, νέες τεχνικές και παραγωγικές μεθόδους, νέα είδη καθημερινής χρήσης, μια νέα κουλτούρα, επιδόθηκε στην αγροτική οικονομία, κυρίως στην εντατική κτηνοτροφία, ασχολίες που συνέβαλαν στη στενή και πρώιμη σύνδεσή τους με την περιοχή κι οδήγησαν σταδιακά σε ανάμιξη με το ντόπιο στοιχείο¹⁰¹, επιφέροντας αλλαγές όχι μόνο στην κοινωνική σύνθεση και στο οικονομικό πεδίο, αλλά διαμορφώνοντας σταδιακά μια νέα πολιτιστική ταυτότητα που συνδύαζε στοιχεία ελληνικά και ρωμαϊκά.

“Who Sets out from an Italian Harbor and Explains Swine-Herding?”: Crossing the Adriatic in Search of Opportunities in Thesprotia

Sophia Zoumbaki

Epigraphic and literary sources as well as archaeological finds attest to the presence of Italiote Greeks and Romans in Thesprotia from the 2nd c. BC onwards, perhaps even earlier. We attempt to shed light on the phases of these people's contacts with Thesprotia, ranging from commercial and diplomatic activities to settlement and investment in the economy of the region and finally to their integration into local society.

Their engagements, social status and cultural identity are examined as far as the available evidence allows an insight into their everyday lives. Their main and most profitable activity in the region, as Varro's *De re rustica* shows – from where the excerpt (2.4.1) cited in the title of this paper is derived – was stock-breeding, the traditional activity of the native inhabitants of Epiros, which is by the 1st c. BC organized on a new systematic basis by the western settlers. The most prominent of them owned enormous estates where luxurious residences and productive units of various kinds were combined and where stock-breeding was handled as a part of their various businesses.

The legal status of the lands where people from Italy settled in Thesprotia is an important factor in order to perceive the nature of their presence as well as the relations of the region with Rome.

101. Palli et al. 2017, 2-7, για επιβίωση μελών της ντόπιας ελίτ.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλειάδης κ.ά. 2010: Σ. Βασιλειάδης - Α. Τζωρτζάτου - Ε. Χριστοδούλου - Σ. Φάτσιος, Η Θεσπρωτία από τους Αρχαϊκούς χρόνους έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση, *Ιόνιος Λόγος* 2, 147-159.
- Δάκαρης 1963: Σ. Δάκαρης, Ανασκαφή εις το Νεκρομαντεϊόν του Αχέροντος, *ΠΑΕ* 118, 89-92.
- Δάκαρης 1972: Σ. Δάκαρης, Θεσπρωτία (Αρχαίες Ελληνικές πόλεις 15), Αθήνα.
- Δάκαρης 1987: Σ. Δάκαρης, Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο, στο *Νικόπολις Α΄*, 11-21.
- Δελαπόρτα 2000: Κ. Δελαπόρτα, Υποβρύχια επιφανειακή έρευνα σε συνεργασία με το Νορβηγικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Ιθάκη - Κεφαλονιά, *ΑΔ* 55: Χρονικά Β΄ 2, 1224-1225.
- Κάντα-Κίτσου 2009: Α. Κάντα-Κίτσου (επιμ.), *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας*, Ηγουμενίτσα.
- Κατσαδήμα 2003: Ι. Κατσαδήμα, *Επιτάφιας στήλες από την Αμβρακία* (αδημ. διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Ιωάννινα.
- Λάζαρη 2014: Κ. Λάζαρη, Αποθηκευτικά αγγεία από τον αρχαιολογικό χώρο της Ελέας Θεσπρωτίας, στο *Η΄ ΕλλΚερ*, 393-397.
- Λάμπρου κ.ά. 2018: Β. Λάμπρου - Ο. Πάλλη - Α. Αηδόνης, Επώνυμοι και ανώνυμοι: έθιμα ταφής στη ρωμαϊκή Θεσπρωτία, στο V. Di Napoli, F. Camia - V. Evangelidis - D. Grigoropoulos - D. Rogers - S. Vlizos (eds.), *What's New in Roman Greece? Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period, Proceedings of a Conference held at Athens, 8-10 October 2015 (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 80)*, Athens, 505-518.
- Πρέκα-Αλεξανδρή 2014: Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, Ελληνιστική κεραμική από τα Γίτανα, στο *Η΄ ΕλλΚερ*, 97-108.
- Πρέκα-Αλεξανδρή - Σγουρούδης 2014: Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή - Α. Σγουρούδης, Τρεις μνημειώδεις τάφοι του βορείου νεκροταφείου των Γιτάνων, στο *Η΄ ΕλλΚερ*, 555-564.
- Πρέκα-Αλεξανδρή κ.ά. 2018: Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή - Α. Ανδρέου - Στ. Αργυρού, Η έπαυλη στη Μασκλήνιτσα, στο *Το αρχαιολογικό έργο στη βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου 1* (Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014), *Πρακτικά*, Αθήνα, 319-330.
- Σαμσάρης 1994: Δ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου. Ιστορικο-γεωγραφική και επιγραφική συμβολή*, Ιωάννινα.
- Aidonis 2011: A. Aidonis, Hellenistic Cremation Burial Practices: an Anthropological Study of Thesprotian Graves, στο *Thesprotia Expedition II*, 225-245.
- Antoniadis 2016: V. Antoniadis, *Tabula Imperii Romani. J 34 - Athens. Epirus*, Athens.
- Aubert 2003: J.-J. Aubert (éd.), *Tâches publiques et entreprise privée dans le monde romain*, Genève.
- Bowden 2003: W. Bowden, *Epirus vetus. The Archaeology of a Late Antique Province*, London.
- Bowden - Përzhita 2014: W. Bowden - L. Përzhita, The Roman Villa and Early Christian Complex at Diaporit, στο L. Përzhita et al. (eds.), *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies, 65th Anniversary of Albanian Archaeology (21-22 November, Tirana 2013)*, 469-484.
- Bracci et al. 2014: S. Bracci - E. Cansisani - A. Freccero, Plasters and Pigments in the Roman Villa at Agios Donatos (Greece), στο *VIII Congresso Nazionale di Archeometria Scienze e Beni Culturali: stato dell'arte e prospettive* (Bologna 5-7 Febbraio 2014). http://www.associazioneaiar.com/cms/sites/default/files/Extended_abs_2014/CeD_poster/Bracci%20et%20al.pdf
- Camodeca 1996: G. Camodeca, L'élite municipale di Pu-teoli fra la tarda repubblica e Nerone, στο *Les élites municipales de l'Italie péninsulaire de Gracques à Néron, Actes de la table ronde de Clermont-Ferrand (28-30 novembre 1991)*, (Collection de l'École française de Rome 215), Roma, 91-110.
- Čašule 2012: N. Čašule, In Part a Roman Sea: Rome and the Adriatic in the Third Century B.C., στο C. Smith - L. M. Yarrow (eds.), *Imperialism, Cultural Politics, and Polybius*, Oxford, 205-229.
- Çondi 2013: D. Çondi, Η νομισματική κυκλοφορία στις οχυρωμένες επαύλεις της Χαονίας, στο *KERMA III*, 411-420.

- Deniaux 1987: E. Deniaux, Atticus et l'Épire, στο *IMEA* I, 245-254.
- Deniaux 2011: E. Deniaux, L'île de Corcyre et la politique romaine (des guerres de Macedoine à la bataille d'Actium), στο *Diabaseis* 2, 329-340.
- Eberle - Le Quéré 2017: L. P. Eberle - E. Le Quéré, Landed Traders, Trading Agriculturalists? Land in the Economy of the Italian Diaspora in the Greek East, *JRS* 107, 27-59 (online version DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/S0075435817000776>).
- Eckstein 2008: A. Eckstein, *Rome Enters the Greek East. From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230-170 B.C.*, Malden MA - Oxford.
- Ehmig - Haensch 2012: U. Ehmig - R. Haensch, *Die lateinischen Inschriften aus Albanien (LIA)*, Bonn.
- Fantasia 2017: U. Fantasia, *Ambracia dai Cispelidi ad Augusto. Contributo alla storia della Grecia nord-occidentale fino alla prima età imperiale*, Pisa.
- Ferriès - Skenderaj 2015: M.-C. Ferriès - A. Skenderaj, Les villae et la dynamique de l'espace sur le territoire antique de l'Albanie, στο Y. Marion - Fr. Tassaux (éds.), *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C.*, Actes du Colloque international de Rome (4-6 novembre 2013), Bordeaux, 195-225.
- Forsén 2011: B. Forsén, The Emerging Settlement Patterns of the Kokytos Valley, στο *Thesprotia Expedition* II, 1-37.
- Forsén - Reynolds 2011: B. Forsén - P. Reynolds, An Early Closed Deposit at the Roman Villa of Agios Donatos, στο *Thesprotia Expedition* II, 247-267.
- Forsén et al. 2011: B. Forsén - J. Forsén - K. Lazari - E. Tikkala, Catalogue of Sites in the Central Kokytos Valley, στο *Thesprotia Expedition* II, 73-122.
- Frank 1927: T. Frank, 'Dominium in Solo Provinciali,' and 'Ager Publicus', *JRS* 17, 141-161.
- Hatzfeld 1919: J. Hatzfeld, *Les trafiquants Italiens dans l'Orient hellénique*, Paris.
- Ikäheimo 2009: J. Ikäheimo, Stamped Terra Sigillata from Agios Donatos, στο *Thesprotia Expedition* I, 155-165.
- Isager 2001: J. Isager, *Eretria in Epirus and the Foundation of Nikopolis. Models of Civilization in Strabo*, στο J. Isager (ed.), *Foundation and Destruction: Nikopolis and Northwestern Greece: The Archaeological Evidence for the City Destructions, the Foundation of Nikopolis and the Synoecism. Papers of a Symposium (Monographs of the Danish Institute at Athens 3)*, Aarhus, 17-27.
- Kahrstedt 1950: U. Kahrstedt, Die Territorien von Patras und Nikopolis in der Kaiserzeit, *Historia* 1, 549-561.
- Kanta-Kitsou 2008: E. Kanta-Kitsou, *Gitana Thesprotia. Archaeological Guide*, Athens.
- Kapteyn 2015: J. Kapteyn, *All Italy an Orchard: Landscape and the State in Varro's de Re Rustica*, (αδημ. διδακτ. διατριβή, University of Washington).
- Láng 2007: O. T. Láng, Did the Cossinii Build Macella? The Possible Builder of the Macellum in Aquincum, στο M. Mayer i Olivé et al. (eds.), *Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae*, Barcelona, 817-830.
- Lindblom 2011: J. Lindblom, Glass from Agios Donatos, στο *Thesprotia Expedition* II, 283-295.
- Lipka 2001: M. Lipka, *Language in Virgil's Eclogues*, Berlin - New York.
- McCutcheon 2013: R. McCutcheon, *An Archaeology of Cicero's Letters: A Study of Late Republican Textual Culture*, (αδημ. διδακτ. διατριβή, University of Toronto).
- Niskanen 2009: J. P. Niskanen, A Shift in Animal Species Used for Food from the Early Iron Age to the Roman Period, στο *Thesprotia Expedition* I, 145-154.
- Palli et al. 2017: O. Palli - G. Riginos - V. Lamprou, Local elites in West Roman Greece: The Evidence from Thesprotia and Preveza, στο R. Varga - V. Rusu-Bolindeț (eds.), *Official Power and Local Elites in the Roman Provinces*, Oxon - New York, 1-21.
- Palli et al. (υπό έκδοση): O. Palli - K. Korhonen - Chr. Tsakoumis, Filling the Gap: The Early Roman Cemetery at Mazarakia, στο *Thesprotia Expedition* IV.
- Papaioannou 2002: M. Papaioannou, *Domestic Architecture of Roman Greece* (PhD thesis, The University of British Columbia), Vancouver.
- Pépin 1999: Y. Pépin, *Géographie historique, topographie et cartographie de la Thesprotie du IVème siècle av. J.-C. jusqu'à 167 av. J.-C.* (Thèse de doctorat, Paris X Nanterre), Paris.
- Perlwitz 1992: O. Perlwitz, *Titus Pomponius Atticus: Un-*

- tersuchungen zur Person eines einflussreichen Ritters in der ausgehenden römischen Republik*, Stuttgart.
- Preka-Alexandri - Stoyas 2011: K. Preka-Alexandri - Y. Stoyas, Economic and Socio-Political Glimpses from Gitana in Thesprotia: the Testimony of Stamped Amphora Handles, Coins and Clay Sealings, στο *IMEA V*, vol. II, Paris, 663-683.
- Prentzas 2013: K. P. Prentzas, Epirus deserta? Roman Economic Activity in Epirus. Literary Sources and Archaeological Evidence, στο *KERMA III*, 589-599.
- Purcell 1987: N. Purcell, The Nicopolitan Synoecism and Roman Urban Policy, στο *Νικόπολις Α'*, 71-90.
- Rizakis 1996: A. D. Rizakis, Les colonies romaines des côtes occidentales grecques. Population et territoire, *DHA* 22.1, 255-324.
- Rizakis 1998: A. D. Rizakis, Il porto di Patrasso e la comunicazione con l'Italia durante l'era repubblicana, στο N. Moschonas (a cura), *Due popoli - una storia. Studi di Storia Italo-Ellenica*, vol. I, Atene, 25-38.
- Rizakis 2017: A. D. Rizakis, De Buthrote et Patras à Dymè: les colonies de «substitution» ou l'expression du pragmatisme romain face aux oppositions indigènes, στο C. Brélaz (éd.), *L'héritage grec des colonies romaines d'Orient. Interactions culturelles dans les provinces hellénophones de l'empire romain*, Paris, 77-91.
- Roselaar 2010: S. Roselaar, *Public Land in the Roman Republic. A Social and Economic History of Ager Publicus in Italy, 396-89 BC*, Oxford.
- Šašel-Kos 2011: M. Šašel-Kos, Peoples on the Northern Fringes of the Greek world: Illyria as Seen by Strabo, στο *IMEA V*, vol. II, 617-629.
- Shpuza 2007-2008: S. Shpuza, Importimi dhe prodhimi i verës dhe vajit në Ilirinë e Jugut (shekujt III-I p.e.s.)/Import and Local Production of Wine and Oil in the South Illyria (III-I centuries B.C.), *Iliria* 33, 219-231.
- Shpuza 2009-2010: S. Shpuza, Aspekte të ekonomisë antike ilire dhe epirote/Aspects of Ancient Illyrian and Epirotic Economy, *Iliria* 34, 91-110.
- Shpuza 2011α: S. Shpuza, L' espace rural Illyro-Epirote. Contribution à l' étude de l'occupation du territoire et de l'économie à l'époque romaine, στο *IMEA V*, vol. II., 607-616.
- Shpuza 2011β: S. Shpuza, Les mécanismes de l'intégration de l'Illyrie méridionale dans l'Empire romain, στο *Le Symposium international. Le livre. La Roumanie. L'Europe*, le 20-24 septembre 2010, Bucarest, 514-526.
- Shpuza 2016: S. Shpuza, *La romanisation de l'Illyrie méridionale et de la Chaônie*, Rome.
- Stoyas 2005: Y. Stoyas, Roman Victoriati in Perspective from the Other Side of the Adriatic, στο *Proceedings of the 4th International Numismatic Congress in Croatia, September 20-25, 2004 Stari Grad (Pharos), the Island of Hvar and M/S Marko Polo*, Rijeka, 225-242.
- Strauch 1996: D. Strauch, *Römische Politik und griechische Tradition. Die Umgestaltung Nordwest-Griechenlands unter römischer Herrschaft*, München.
- Suha 2007: M. Suha, *The Walls of Agios Donatos Zervochoriou. A Case Study of a Fortress in Thesprotia, Northwestern Greece*, Helsinki.
- Zoumbaki 2011: S. Zoumbaki, The Presence of Italiote Greeks and Romans in Aetolia, Acarnania and the Adjacent Islands from the 3rd c. BC to the Beginning of the Imperial Age, στο *Diabaseis 2*, 523-538.
- Zoumbaki 2012: S. Zoumbaki, The Exploitation of Local Resources of Western Greece by Roman Entrepreneurs (3rd-1st c. BC), *RBPhil* 90, 77-92.
- Zoumbaki 2013: S. Zoumbaki, In Search of the Horn of Plenty: Roman Entrepreneurs in the Agricultural Economy of the Province of Achaia, στο A. D. Rizakis - I. P. Touratsoglou (eds.), *Villae rusticae. Family and Market-oriented Farms in Greece under Roman Rule: Proceedings of an International Congress Held at Patrai, 23-24 April 2010 (MEΛETHMATA 68)*, Athens, 52-73.
- Zoumbaki 2017: S. Zoumbaki, Romans in the *Poleis* of Greek Mainland and Adjacent Islands: The Evolution of their Relations in the Light of Honoric Texts, στο A. Heller - O. M. Van Nijf (eds.), *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, Leiden - Boston, 245-271.
- Zoumbaki 2018: S. Zoumbaki, Where East Meets West: Mobility between the Two Shores of the Adriatic and the Impact of Roman Presence on the Island Societies of the Ionian Sea, στο A. Kouremenos

(ed.), *Insularity and Identity in the Roman Mediterranean*, Oxford - Philadelphia, 77-107.

Zoumbaki (υπό έκδοση): Romans and Italiote Greeks in Epirus, στο: N. Badoud (éd.), *Les Italiens dans*

l'espace égéen à l'époque hellénistique. Recensement géographique, analyse historique, Πρακτικά συνεδρίου στο Université de Fribourg, 19-20 Ιανουαρίου 2017.